UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

LES REPERCUSSIONS DE LES GUERRES DE CUBA I DE LES FILIPINES A LES ILLES BALEARS

VOLUM I

ANTONI MARIMON RIUTORT

JUNY 1993

sava el 12,5% de les exportacions de calçat a l'estranger pel port de Palma; i que els teixits enviats al mateix destí suposaven el 13,2% de les exportacions de teixits a l'estranger pel mateix port (36).

A aquests percentatges caldria afegir-hi les exportacions a Puerto Rico i a les Filipines. També s'ha de tenir en compte que el mercat exterior era el principal mercat del calçat (37).

Al principi de 1895 les relacions comercials amb Puerto Rico es veren dificultades pel problema del canvi de la moneda de plata mexicana que circulava a la petita Antilla. Aquest era un problema que s'arrossegava des de feia temps. El pes espanyol havia estat progressivament subtituït a Puerto Rico pel pes mexicà, d'inferior qualitat. Tot i que Madrid va prohibir la importació de pesos mexicans, la circulació d'aquesta moneda va augmentar molt al final de 1893 i, a mitjan 1894, era pràcticament l'única moneda que circulava a la petita Antilla (38).

El febrer de 1895, se celebrà a Palma una reunió de comerciants i industrials per tractar la qüestió del canvi de la moneda mexicana. Es nomenà una comissió integrada per:

- Josep Alcover
- Enric Alzamora (39)
- Bartomeu Català
- Jaume Morey
- Josep Juan Ribes (40)
- Gabriel Mulet
- Gaspar Palmer
- Antoni Ramon
- Antoni Roses
- Gabriel Ros Julià
- Antoni Rosselló
- Josep Rubert
- Joan Suau

Poc després, el 31 de març de 1895, la societat obrera de sabaters La Igualtat organitzà un míting en el Teatre-Circ Balear, de Palma, contra la circulació de la moneda mexicana a Puerto Rico. Fou presidida pel dirigent de La Igualtat i de l'Agrupació Socialista de Palma, Francesc Roca.

El 29 d'abril del mateix any, una comissió de comerciants, industrials i obrers va visitar el polític conservador Nicolau Cotoner i d'Allendesalazar, marquès de la Sènia, perquè obtengués una resolució favorable a la qüestió de la moneda de Puerto Rico (41). Es dóna la circumstància que Nicolau Cotoner havia estat a Puerto Rico com a alferes de les milícies disciplinàries (1858).

Es molt probable que aquet problema no s'arribàs a solucionar abans de la pèrdua de les colònies el 1898. La premsa conservadora mallorquina i "La Ultima Hora" acusaren Antoni Maura d'esser el culpable de la crisi de la indústria sabatera mallorquina perquè el problema de la circulació de la moneda mexicana havia empitjorat durant el seu mandat com a ministre d'Ultramar (desembre 1892-març 1894). La premsa liberal mallorquina defensà Maura i assenyalà que el problema del canvi de la moneda mexicana s'agreujà la segona meitat de 1894 i que Maura, conscient del problema, havia iniciat un estudi per tal de resoldre la qüestió, poc abans de deixar el ministeri, el març de 1894.

L'abril de 1896, el setmanari liberal ciutadà "La Bocina", afirmava que:

> "(Els conservadors) mienten, engañan al pueblo descaradamente al decir que D. Antonio Maura contribuye directa ni indirectamente á la

tremenda crisis por que atraviesa en esta isla la industria zapatera" **(42)**.

També hi havia una connexió financera amb les Antilles a través del Banc Hispano Colonial de Barcelona. Aquesta entitat financera fundada el 1876 va fer un prèstec al tresor cubà de 125,000.000 de pessetes i afavorí empreses molt vinculades a les Antilles i a les Filipines com la Companyia General de Tabac de les Filipines i la Companyia Transatlàntica. S'ha assenyalat que depositaren els seus capitals en el Banc Hispano Colonial molts dels defensors de la Restauració i de la causa espanyola a Cuba.

I, precisament, figurà entre els 50 accionistes que aportaren el capital inicial de l'Hispano Colonial (25 milions de pessetes), el Banc de Crèdit Balear. Aquesta entitat, fundada a Palma el 1872, aportà 250.000 pessetes, o sigui l'1%.

Posteriorment també dedicaren bona part dels seus recursos en accions del Banc Hispano Colonial el Banc Agrícola i Comercial, el Banc de les Balears i el Banc Mallorquí, tres entitats financeres fundades a Palma el 1881.

La baixa de les accions de 1884 afectà molt el Banc Hispano Colonial i provocà la desaparició del Banc Agrícola i Comercial, el Banc de les Balears i el Banc Mallorquí **(43)**.

A més, sempre s'ha dit que arran de la crisi provocada sobretot per la Guerra dels Deu Anys (1868-78), bona part del capital mallorquí dedicat fins llavors al comerç colonial s'hauria invertit en crear a Mallorca un gran nombre de societats anònimes **(44)**. En tot cas, sabem que hi va haver transferències de capital

des de les colònies cap a entitats bancàries mallorquines, com el Banc de Crèdit Balear, realitzades per comerciants mallorquins que estaven fent fortuna a Ultramar (45).

Durant la segona meitat del s XIX s'establiren algunes relacions comercials amb les llunyanes Filipines. Pareix esser que el primer vaixell mallorquí que arribà en aquestes illes fou la corbeta «Preciosa», aparellada el 1852 (46).

L'abril de 1855, la fragata «Eufemia», el major veler de matrícula mallorquina, va fer un llarguíssim viatge d'anada i tornada a Manila. Primer es va dirigir a Liverpool, després travessà l'Atlàntic de nord a sud fins doblegar el cap de Bona Esperança. Va fer escala a les illes de Sant Pau i de Nova Amsterdam, al sud de l'oceà Indic. Creuà aquest oceà en direcció nord-est i arribà a Bali (Indonèsia). A continuació, es dirigí a l'estret de Makasar i vorejà l'arxipèlag filipí fins ancorar a Manila. A les Filipines, realitzà algún viatge de cabotatge fins que inicià el retorn a Mallorca. Va fer escala a Santa Helena, Ascenció, les Açores i Cadis, a l'Atlàntic. Finalment, entrà a la badia de Palma el 30 de juny de 1857. El trajecte havia durat dos anys i dos mesos.

En aquests mateixos anys, els armadors mallorquins Rosich i Frau adquiriren el bergantí «Paquete de Buenos Aires», construït a les Filipines, i el 1857 Mateu i Josep Ferragut adquiriren la fragata «Margarita», que destinaren al tràfic amb les Filipines.

Era normal que els vaixells que anaven a aquestes illes fessin escala a Cadis.

Quan es produí l'epidèmia de còlera de l'agost de 1865, es va dir que aquesta malaltia havia arribat a Mallorca amb la fragata «Eufemia», procedent de les Filipines. D'aquest vaixell s'hauria desembarcat clandestinament gènere, que va esser amagat a una capella de l'església de Sant Nicolau, de Palma. L'epidèmia s'hauria encomanat als feligresos que anaven a missa en aquesta església.

El 1868, la fragata «Margarita», va partir de Cardiff (País de Gal·les), cap a les Filipines amb un carregament de carbó.

Amb l'obertura del canal de Suez es modificà la ruta de les Filipines (1869). La decadència de la marina de vela mallorquina i l'establiment de línies de vapors entre les Filipines i Barcelona degué motivar que les relacions entre les Balears i les Filipines es realitzassin a través del port de Barcelona **(47)**.

En el període 1880-84, les Illes Balears importaren d'Asia productes per valor de 383.396 pessetes, que entraren pel port de Palma (351.950 pessetes) i pel de Maó (31.446). Aquestes quantitats només suposaven el 2,6% de les importacions procedents d'Amèrica. Convé assenyalar que probablement fossin les Filipines l'únic país asiàtic amb el qual les Balears mantenien relacions comercials.

Pel que fa a les exportacions cap a Asia, durant aquest mateix període foren pràcticament nul·les: només sortiren productes per valor de 599 pessetes pel Port de Palma el 1883 **(48)**.

D'una forma indirecta, a través del llistat d'exportacions balears cap a Cuba el 1894, que hem comentat abans, podem saber que s'importava abacà de les Filipines. Segons aquest llistat,

s'enviaren a Cuba 3.625 sacs de teixit d'abacà, una planta de les Filipines i d'alguns indrets d'Oceania. També s'anomena cànem de Manila (Musa Textilis), i se n'extreu un teixit groller utilitzat sovint com a embalatge.

En aquests anys les Filipines ja devien tenir una certa importància com a mercat pel calçat mallorquí i menorquí. L'octubre de 1898, el Centre de Mestres Sabaters de Palma es manifestà a favor que l'Estat Espanyol retengués les Filipines perquè el comerç anava en augment i ja constituïen un excel·lent mercat (49).

Tot i que ja hem fet diverses referències a Menorca, volem afegir algunes dades, ja que sembla que Cuba fou un mercat molt important per Menorca, sobretot pel sector del calçat.

El mateix orígen de la indústria de la sabata a Menorca es vincula a Cuba. El primer taller important de sabates el fundà, a Ciutadella, cap al 1853 un emigrant que retornà de Cuba, Jeroni Cabrises Caimari. Aquest indià obrí al calçat menorquí el seu principal i gairebé únic mercat: Cuba.

La indústria sabatera s'estengué aviat a Maó i Alaior (1860) i al final del s XIX donava feina a un 13% de la població de Menorca. Es va veure afectada per la Guerra dels Deu Anys (1868) i per la crisi de 1883 (50). Entre 1880 i 1883 s'importaren pel port de Maó productes procedents d'Amèrica pels següests valors:

1880 ..... 215.000 pessetes
1881 ..... 258.000 "
1882 ..... 266.000 "
1883 ..... 107.000 "

I s'exportaren cap a Amèrica productes pels següents valors:

1880 ..... 135.000 pessetes
1881 ..... 123.000 "
1882 ..... 18.000 "
1883 ..... 43.000 " (51).

A diferència del que passa amb Mallorca, a Menorca el comerç exterior amb Amèrica és superior al comerç que es manté amb Europa i Africa els anys 1880 i 1881; i la balança comercial amb Amèrica és clarament deficitària en els períodes 1880-83.

Cap al 1890, Menorca exportava a Cuba aproximadament el mateix calçat que Mallorca, o sigui unes 4.800 caixes amb un valor de 3.600.000 pessetes **(51 bis)**.

S'ha dit que la producció de sabates arribà al seu apogeu el 1892, quan s'exportà calçat pel valor de catorze milions de pessetes **(52)**.

El 1915, el doctor Frederic Llansó assenyalà a "la Voz de Menorca" (Maó) que es creïa que fins als anys 1893-94, el 80% del calçat exportat des de l'Estat Espanyol a Cuba, era procedent de les Balears, i que del total de les sabates sortides de les Balears el 70% era de Menorca, ja que Mallorca no exportà mai grans quantitats cap a Cuba perquè el seu principal mercat era Puerto Rico **(53)**.

Pel que fa a Eivissa, sabem que el 1813 el pilot Antoni Pavia Tur ja havia fet dos viatges a Amèrica amb vaixells de la seva propietat. Posteriorment, altres vaixells eivissencs tra-

vessaren l'Atlàntic. El 1829 va sortir cap a Cuba el bergantí "Siete Hermanas". Sembla que a partir de 1836 foren relativament freqüents els viatges a Cuba i Puerto Rico. També hi va haver contactes comercials amb les Filipines. El 1858, el pilot Manuel Verdera Ferragut realitzà la ruta de Manila amb "El Liberal", un bergantí goleta de la seva propietat **(53 bis)**.

Entre 1880 i 1883, no hi va haver pel port d'Eivissa importacions procedents d'Amèrica, però les exportacions foren sovint superiors a les que sortien de Menorca:

1880 ..... 67.000 pessetes
1881 .....219.000 "
1882 .....236.000 "
1883 ..... 88.000 " **(54)**.

Els principals productes que exportava l'illa d'Eivissa en aquesta època eren les ametlles, que s'enviaven a la Península, al sud de França i a Amèrica, i la sal, la producció de la qual anà pujant a partir de 1880 **(55)**.

4.2. L'EMIGRACIO A LES COLONIES D'ULTRAMAR DURANT EL SEGLE XIX

Les illes Balears només entraren en contacte amb Amèrica d'una forma massiva arran de dos fenòmens: les guerres colonials, en especial la de Cuba de 1895-98, i l'emigració.

Aquesta emigració, molt difícil de quantificar, es va perllongar al llarg dels segles XVIII, XIX i XX, i se sol dividir en tres períodes. Durant el primer, fins a 1880, es produeix una lenta emigració centrada sobretot en les Antilles i vinculada al comerç mallorquí. El segon període s'estén entre 1880 i 1930, i es caracteritza pel seu caràcter massiu i per dirigir-se principalment a l'Argentina, Cuba i Puerto Rico. El període més recent arriba fins a 1970 i els països de destí són l'Uruguai, Veneçuela, República Dominicana, Xile, l'Argentina i els Estats Units **(56)**.

La causa principal de l'emigració de les Balears era la situació sòcio-econòmica que patien les illes: manca de feina, baixos jornals, caciquisme, escasses alternatives. Aquesta situació s'agreujava a causa d'un important creixement demogràfic **(57)**. Un altre motiu per emigrar era escapar del servei militar obligatori, que durant el s XIX sovint suposava anar a lluitar en alguna guerra civil o colonial **(58)**. Com és lògic, les crisis econòmi-

ques conjunturals, com la causada per la fil·loxera, després de 1891, també influïen en l'emigració.

Un tipus d'emigració poc nombrosa però molt influent era la d'aquells illencs que formaven part de l'administració espanyola, ja fossin funcionaris civils o militars. Dins aquesta emigració s'haurien d'incloure també els clergues **(59)**. Tots ells formaren part de la burocràcia colonial espanyola instal·lada a Ultramar **(60)**.

No hi ha dubte que l'emigració a Cuba i Puerto Rico era facilitada pel fet que aquestes illes pertanyien a l'Estat Espanyol. En aquest sentit, resulta significatiu que un dictamen publicat pel ministeri del Foment el 1882 proposàs variar els corrents migratoris balears, que llavors es dirigien sobretot a Algeria i Amèrica del Sud. Segons aquest dictamen, l'emigració illenca s'hauria de dirigir exclusivament a les Antilles espanyoles. L'Estat Espanyol s'encarregaria de pagar el viatge, subvencionaria els emigrants perquè poguessin comprar animals domèstics i eines per llaurar, garantiria la seguretat dels nous colons i retornaria els que no se poguessin aclimatar **(61)**.

4.2.1. L'EMIGRACIO A CUBA FINS AL 1898

Tenim poques dades sobre l'emigració a Cuba al final del s XVIII i començaments del XIX. Fou quantitativament poc important i que va estar composta per alguns funcionaris, com el maonès Pere Fronti Soler, comandant d'enginyers de l'Arsenal de l'Havana que marxà a Cuba el 1792 i s'hi morí el 1817 **(62)**; i alguns comerciants. El 1828 també residia a l'Havana el pintor mallorquí Jaume Martí Serra **(63)**.

Pareix esser que l'emigració augmentà durant la dècada dels anys trenta del s XIX, quan s'intensificaren les relacions comercials entre Mallorca i Cuba. Ja hem indicat que el 1833 hi havia 8 comerciants balears instal·lats a la zona de Santiago, entre 1841 i 1849 s'instal·laren en aquesta mateixa zona 39 comerciants illencs, i entre el 1850 i el 1865, altres 16. A la província de l'Havana, entre el 1833 i 1841, s'establiren 19 comerciants procedents de les Illes Balears.

Entre 1853 i 1859 marxaren a Cuba 20 mallorquins i aquesta illa era el principal destí de l'emigració mallorquina **(64)**. S'ha indicat que l'emigració balear cobrà impuls en el decenni de 1860-70.

En el trienni 1860-62 foren enterrats en el cementeri Espada de l'Havana 85 balears, la qual cosa suposava el 3,40% dels emigrants morts procedents de la metròpoli. L'emigració balear, per nacionalitats, era la quinta en importància, després de la gallega, l'asturiana, la catalana i la càntabra. Entre 1860 i 1865,

foren enterrats en aquests mateix cementeri, 68 illencs que formaven part de l'exèrcit colonial espanyol i de l'esquadra, la qual cosa suposava el 1,83% dels enterraments. També sabem que els balears eren, després dels canaris, els que tenien un percentatge més alt d'enterraments "d'almoina", fet que caracteritzaria l'emigració illenca en aquestes dates, com una de les més pobres (65).

Sembla que l'emigració i l'establiment de nous vincles comercials entre Cuba i Mallorca i Menorca, són dos fenòmens molt relacionats. Ja hem indicat que va esser un emigrant ciutadellenc a Cuba a la dècada dels cinquanta del s XIX qui va fundar a Menorca el primer taller de sabates mecanitzat i qui va obrir per a les sabates menorquines el mercat cubà. Un poc després, va esser un comerciant llucmajorer que mercadejava amb Cuba qui va facilitar les primeres trameses de sabates de Llucmajor cap a Cuba.

En aquests mateixos anys, marxaren a Cuba alguns clergues mallorquins. Coneixem els casos de Jaume Gomila (1858) i del sollleric Antoni Canals i Rullan que s'ordenà de prevere a l'Havana el 1876, fou professor de llatí en el Seminari de Cuba i rector de Consolación del Sur (Pinar del Río).

També passaren a la gran Antilla un cert nombre de militars. A la dècada dels seixanta tenim constància de Joan Fiol Pons, maonès, auditor de guerra de la capitania general de Cuba, que va morir a Azúa cap a 1865; Pere Roig Muntaner, sots-tinent del segon batalló del regiment de Cuba número 7, que va morir a Cuba cap a 1868; Joan Juan Moragues, marí de guerra natural d'Andratx, que el 1864 signà un contracte per servir cinc anys a l'aguait de

l'Havana; i el mariscal de camp Ignaci Plana Moncada (Maó 1808-La Rioja 1880), que va esser segon caporal, és a dir, la segona autoritat de la capitania general de Cuba **(66)**.

L'emigració a Cuba no era massa important quantitativament al final dels anys setanta i començament del vuitanta de s XIX. Entre el 1878 i el 1881, per a l'emigració exterior mallorquina, molt reduïda, Cuba no era un dels principals destins.

Però hi havia una excepció, la vila d'Andratx, on:

> "Del número de habitantes de que se compone este pueblo, por término medio hay de 700 á 800 ausentes, casi en su totalidad varones de 14 á 50 años, ocupados en la navegación por el continente español, sus posesiones ultramarinas, por el extranjero" **(67)**.

L'emigració andritxola s'inicià cap a 1850, es dirigia a Cuba i estava vinculada al comerç ultramarí. En el Port d'Andratx hi havia una fàbrica de sabó que exportava part de la seva producció a distints països americans. Inicialment, aquesta emigració va estar protagonitzada pels pescadors **(68)**. El 1891, Pere d'Alcàntara Penya assenyalava que la població d'Andratx havia minvat perquè

> "siendo marineros muchos de sus vecinos, se establecen con facilidad en el continente o en Amèrica" **(69)**.

S'ha indicat que cap a 1830 s'expediren a Mallorca uns 200 passaports per anar a Cuba, que passaren a 400 el 1840 i 1.200 el 1860. Molts de mallorquins anaven a Cuba per períodes curts i sovint una mateixa persona hi viatjava en diverses ocasions **(70)**.

La colònia balear establerta a Cuba va intentar organitzar-se per primera vegada a començaments de 1881. Es volia crear una associació que s'anomenàs Societat de les Illes Balears, i amb aquest objectiu se celebraren dues reunions a l'Havana, amb assistència d'una trentena de persones. Els promotors eren Joan Pujol Colomà i Bartomeu Noguera. No s'obtengué cap acord i la societat no arribà a funcionar **(71)**.

Caldria esperar quatre anys perquè la colònia d'illencs establerts a Cuba fos prou important per a crear una associació duradora. A començaments de 1885 es projectà crear una societat de beneficiència i socors mutus que s'anomenaria "La Balear". Fins llavors els illencs estaven relacionats amb el Centre Català, de l'Havana:

> "en cuya Sociedad están armonizados intereses Catalanes y Baleares, según su reglamento, ya que no en su título" **(72)**

Inicialment, els impulsors d'aquesta nova associació varen esser Macià Barceló, Jeroni Montaner, Jaume Bordoy i Pere Gomila. El 14 de juny de 1885 se celebrà una reunió, sota la presència de Marià Forteza, on participaren trenta-cinc balears. El 25 de juny, es realitzà una altra reunió on es decidí que la nova associació no seria de socors mutus, perquè no hi havia prou recursos

econòmics. Hi havia 70 illencs i M Forteza va esser subtituït per Mateu Garau i Santiago Pou. Es nomenà una comissió per a redactar uns estatuts, que foren aprovats pel governador general de Cuba, el tinent general Ramón Fajardo el 15 de setembre de 1885. Aquest reglament preveïa que fossin socis de número els nascuts a les Illes Balears, els seus fills i tots els seus descendents.

L'onze d'octubre de 1885, es va constituir la "Societat Balear de Beneficiència" i es nomenà la seva primera junta directiva, composta per Antoni Vila Juaneda com a president; Mateu Garau i Cañellas, vice-president; Frances Roig, Tresorer; Joan I. Casas Seguí, secretari comptador; i els vocals Joan Ferrer, Macià Barceló, Jeroni Montaner, Emili Bonich, Joan Sureda, Francesc Piris, Antoni J Colom, Josep Rojas, Antoni Moner, Pere Bosch, Miguel Bérgamo i Joan Garau. Completaven la junta dotze vocals suplents i dos sots-secretaris.

Inicialment comptà amb 168 socis, la majoria dels quals residien a l'Havana. Durant el seu primer any d'existència va registrar 122 baixes i 127 altes a causa del

> "modo de ser especial de nuestros comprovincianos y su profesión casi exclusiva, que los obliga á cambiar de residencia constantemente y á no tener asiento fijo" (73).

La Societat Balear de Beneficiència es finançà amb les aportacions dels seus socis, dotze dels quals donaren 100 o més pesos:

Francesc Torres	300	pesos
Antoni Vila	300	"
M Garau	200	"
Francesc Pons	200	"
Francesc Roig	200	"
Josep Riera	200	"
Antoni Moner	200	"
A J Colom	100	"
Gabriel Sastre	100	"
Francesc Piris	100	"
Cristòfol Pons	100	"
Joan Lliteres	100	" (74).

Fins a l'octubre de 1886, la Societat Balear de Beneficiència va socórrer 28 persones, organitzà una subscripció per ajudar els dammificats per un gran temporal que ocasionà greus desastres a Ciutadella i Sóller i es va va posar d'acord amb la Casa de Salut "Integridad Nacional" perquè atengués els seus socis.

Aquesta societat disposà de recursos suficients per atendre una comunitat

> "si bien no rica, en cambio desahogada y laboriosa, la cual dedicada en su mayor parte, á las rudas tareas de la vida del mar" (75).

Durant el segon any de la seva existència, la junta directiva va tenir el mateix president, tresorer i secretari comptador, però el vice-president fou substituït per Antoni J. Colom Marcús; i els vocals J. Montaner, E Bonich, J. Sureda, A.J. Colom, J. Rojas, A. Moner, P. Bosch, M. Bérgamo i J. Garau, varen

esser rellevats per Cristòfol Pons, Josep Riera, Joan Monjo, Francesc Pons, Baltasar Gelabert, Pere Ferrer Seguí, Antoni Escandell, Guillem Colom i Montaner i Joan Antich.

Sembla que el 1887 va esser un any econòmicament difícil per a Cuba, fet que també afectà la Societat Balear, la qual hagué de cercar nous recursos com l'organització de funcions. Així i tot, adquirí dues cases a l'Havana, al carres Indústria, per ubicar-hi la seva seu.

El maig d'aquest mateix any va rebre el penó que havia comanat a Mallorca. Va esser dissenyat per Ricard Anckerman, auxiliat per Josep Maria Quadrado.

Durant aquest any el nombre de socis minvà lleugerament, ja que passà de 173 a 155. En canvi, va augmentar el nombre d'individus auxiliats, que passà de 28 a 91. Entre les ajudes repartides cal destacar l'import de 21 passatges de retorn a la Península, quan l'any anterior només n'havia pagat sis **(76)**.

El 1891, la Societat Balear de Beneficiència només comptava amb 107 socis. N'era president honorari Antoni Vila i Juaneda, president Francesc Roig, vice-president Joan Sureda i Rosselló, tresorer Guillem Colom i Montaner i secretari comptador Gabriel Cañellas Gomila **(77)**.

Quan es creà la Societat Balear de Beneficiència, el 1885, les úniques nacionalitats hispàniques que tenien associacions pròpies a cuba eren Catalunya (des del 1840), Canàries (des del 1872), Astúries (des del 1877) i Galicia (des del 1879). El 1891, la Societat de Beneficiència de naturals de Catalunya tenia 559

socis, o sigui cinc vegades més socis que la balear **(78)**.

Cap a 1887 passà a Cuba el prevere binissalemer Pere Josep Villalonga Pons, que ocupà diversos càrrecs a la diòcesi de Santiago de Cuba. El 1890 arribaren a Cuba Josep Ordines Bauçà, de Santa Maria del Camí, que exercí a Sagua la Grande (Santa Clara) i Santa Ana (Matanzas), i Guillem Gomila Rosselló, de Felanitx. Devers el 1891 s'establí a l'Havana el prevere Miquel Ferrer Ballester.

A partir de 1892, disposam de dades sobre l'emigració a Cuba pel port de Palma, extretes de la "Gaceta de Madrid" **(79)**. Aquest any marxaren cap a Cuba 95 illencs, l'any següent, 75 i el 1894, 78 **(80)**.

Durant aquests anys, els principals destins dels emigrants illencs eren Algèria i França, i en un segon terme, Cuba i Puerto Rico, amb la important diferència que les primeres eren emigracions temporals, i les segones o eren de més llarga durada o tenien un caràcter definitiu. Pel port de Palma, durant el període 1892-94, només retornà de Cuba un emigrant, el juliol de 1894.

L'únic port de les illes Balears des del qual parteixen emigrants cap a les Antilles és el de Palma **(81)**. Una altra característica d'aquesta emigració és que pràcticament només parteixen homes. Les dones només representen el 4% dels emigrants illencs a Cuba durant el període 1892-1900.

Entre els emigrants que anaren a Cuba a la primera meitat de la dècada de 1890, tenim constància dels germans Cañellas Palmer,

d'Andratx, que varen tenir a Cuba una flota de goletes. Sembla que durant un cert temps un moll de Cienfuegos va dur el nom de "Muelle Cañellas" **(82)**.

S'ha dit que entre 1891 i 1895 emigraren a Cuba 1.455 persones **(83)**. Segons la "Gaceta de Madrid", l'emigració va esser més modesta, només emigraren 342 persones, però s'ha de tenir en compte que aquesta xifra es refereix únicament als emigrants que sortien des de Palma, i és possible que alguns illencs partissim des de ports de la Península, sobretot de Barcelona.

L'inici de la guerra de Cuba, el febrer de 1895, no va aturar l'emigració, si bé sembla que la crisi econòmica que causà la guerra provocà el retorn d'alguns treballadors mallorquins **(84)**. Durant aquest any emigraren pel port de Palma 94 balears, i el 1896, altres 94. També sabem que el setembre de 1895, marxà a les Antilles, ignoram si a Cuba o a Puerto Rico, des de Barcelona, un vapor on anaven 90 sollerics que partien a cercar feina **(85)**. El 1897, minvà un poc l'emigració, ja que només partiren 60 illencs. El 1898, abans del bloqueig nord-americà que es va mantenir durant tota la guerra entre els Estat Units i Espanya (abril-agost de 1898), passaren a Cuba 83 balears.

En total, entre el gener de 1895 i el març de 1898, emigraren des del port de Palma 331 illencs **(86)**. Entre aquests emigrants s'hi devia trobar Esteve Pujol Andreu (Portocolom, Felanitx 1885-1991), que va partir amb només onze anys acompanyat del seu pare **(87)**.

Tenim poques dades sobre la participació en la vida política dels emigrants illencs. Sabem que cap a 1879, era diputat per Santiago de Cuba Santiago Vinent Gola (88), i que el 1893 la colònia mallorquina de Santiago de Cuba va felicitar a Antoni Maura i Montaner, aleshores ministre d'Ultramar, pel seu projecte de reforma del govern i de l'administració civil a Cuba i Puerto Rico (89).

El març de 1896, el mallorquí Valerià Weyler i Nicolau, llavors governador general i capità general de Cuba, va esser nomenat president honorari de la Societat Balear de Beneficiència. A la memòria de 1900 d'aquesta entitat, Weyler encara hi figurava com a president honorari, amb Antoni Vila Juaneda, però a la de 1901, el general Weyler ja no hi sortia (90).

No tenim constància de cap emigrant illenc que participàs en la guerra en el bàndol cubà o que expressàs les seves simpaties pels independentistes, com feren alguns emigrants catalans. La colònia balear degué tenir una actitud pro-espanyola semblant a la d'altres nacionalitats perifèriques on el nacionalisme estava poc desenvolupat, com la canària (91).

Alguns emigrants balears formaren part de l'Institut de Voluntaris de Cuba. Aquests voluntaris havien estat organitzats i armats pel governador Francisco Lersundi a finals de 1868, durant la Guerra dels Deu Anys. La majoria dels seus membres eren emigrants espanyols partidaris del domini colonial espanyol. La seva tasca era donar suport a l'exèrcit regular i sovint s'encarregaven de guarnir viles i ciutats.

Almenys quatre voluntaris nascuts a les Balears varen morir a Cuba a causa de malalties en el període 1895-98. Es tracta d'Esteban Ceballos, de Palma, que formava part dels voluntaris de Matanzas i morí a Jaguey Grande el 30 d'abril de 1897; de Pere Torres Marí, de Sant Joan Labritja (Eivissa), que era membre dels voluntaris de Puerto Rico i va trobar la mort a l'Havana el 20 d'octubre de 1897; de Juan Alvaro, d'Eivissa, dels voluntaris de Vueltas, que va perdre la vida a Remedios (Santa Clara); i d'Antoni Vich Roca, de Palma, que formava part dels voluntaris del general Blanco i va morir a l'Havana el 30 de juliol de 1898 **(92)**.

Pel que fa a l'emigració després de l'agost de 1898, la veurem a la novena part, on s'analitzen les repercussions econòmiques i socials de la guerra de Cuba.

4.2.2. L'EMIGRACIO A PUERTO RICO FINS A 1898

L'emigració des de les illes Balears a Puerto Rico es perllongà durant tot el segle XIX i va continuar durant els primers anys del segle XX.

Per estudiar l'emigració durant el s XIX és fonamental el treball realitzat per Estela Cifre de Loubriel. Aquesta autora ha elaborat una mena de diccionari biogràfic que recull informació de 1.075 emigrants balears residents a Puerto Rico. Aquesta xifra inclou oficials de l'exèrcit, funcionaris civil i soldats destinats a l'illa, i suposa una mostra molt àmplia de l'emigració illenca, si bé cal tenir en compte que va emigrar a Puerto Rico molta més gent **(93)**.

La majoria dels emigrants balears eren homes joves i fadrins, que es dedicaven sobretot a l'agricultura i al comerç. Pareix esser que els illencs, com els catalans, controlaren part del comerç de Puerto Rico.

Alguns mallorquins, com Francesc Blanes Mestre (natural d'Artà), Antoni Morey, Lluís Rubert i Lluc Solivellas Vicens foren elegits diputats provincials per Mayagüez, Manatí, Ponce i Yauco, respectivament. D'altres, com Joan B Carreras, Joan Caselllas, Miquel Coll, Guillem Frontera Bauzà (de Sóller), Miquel Marquès Enseñat (de Sóller), Damià Monserrat (de Palma), Esteve Nadal Gros, Llorenç Roses Borras (de Sóller), Santiago Rotger Mager (de Palma), Salvador Suau Mulet i Joan Vicens Bernat (de Sóller), i el mateix Francesc Blanes ocuparen el càrrec de batle **(94)**.

Durant el segle XIX passaren a Puerto Rico almenys una quarentena d'oficials balears de l'exèrcit espanyol, entre ells Ferran Cotoner Chacón (Palma 1811 - Barcelona 1888), que va esser capità general i governador general de Puerto Rico entre 1856 i 1860 amb la graduació de tinent general, i Valerià Weyler i Nicolau, que el 1865 passà des de Cuba a Puerto Rico, amb la graduació de comandant d'estat major, per inspeccionar l'administració militar **(95)**.

També varen esser destinats a Puerto Rico una dotzena de empleats públics de l'Estat Espanyol, com Sebastià Bauzà Rosselló, cap de carrabiners d'hisenda i Andreu Sitjar, jutge.

Pel que fa als preveres, es destacà Joan Antoni Puig Monserrat, de Felanitx, preconitzat bisbe de Puerto Rico el gener de 1874. Residia a l'illa des de 1835 i havia estat elegit diputat per Puerto Rico a les corts constitucionals de 1869. El febrer de 1874 va esser nomenat fill il·lustre de Palma. Joan Antoni Puig va regir la diòcesi de Puerto Rico fins a la seva mort el 1894. També va esser senador i va tenir algunes topades amb el poder civil **(96)**. Durant el seu govern es crearen en el seminari de Puerto Rico diverses beques perquè alumnes mallorquins sense recursos hi poguessin estudiar. Entre 1875 i 1894 passaren a Puerto Rico 19 capellans **(97)**.

Altres clergues que anaren a Puerto Rico foren Antoni Sancho Blanes, d'Artà, franciscà exclaustrat que el 1836 passà a Puerto Rico i fou rector del Seminari Conciliar de l'illa **(98)**, Carles Jofre, que s'establí a Cabo Rojo, el jesuïta ciutadà Josep

Margarit, Bartomeu Sancho, que va morir a Ponce el 1839 i Joan Coll, un missioner franciscà mort a San Juan el 1821 (99).

En general, els mallorquins

> "se dedicavan a sus quehaceres agrícolas y comerciales y, aunque no dejaban de simpatizar con los gobernantes, realmente no tomaban parte activa en el gobierno ni recibían prebendas ni privilegios por ser españoles" (100).

Respecte al seu origen per illes, dels 1075 emigrants balears estudiats per Estela Cifre, 884 eren mallorquins, 87 eivissencs i 66 menorquins. Les ciutats i pobles de Mallorca d'on partiren més emigrants foren Palma (238 persones), Sóller (161), Artà (37), Felanitx (23), Manacor (23), Pollença (20), Inca (16) i Bunyola (11). Proporcionalment, Sóller va esser la població més afectada per l'emigració a Puerto Rico. A Menorca, aquesta emigració es concentrà a Maó (59 persones), mentre que a Eivissa està més repartida entre la ruralia i la capital (38 persones) (101).

A Puerto Rico, els illencs s'instal·laren sobretot a la capital, San Juan i a la part occidental de l'illa, a Ponce, Lares, Mayagüez, Guayama, Adjuntas, Juana Díaz, Utuado, San Germán, Aguadilla, Arroyo, Yauco i Maricao, principalment.

S'han detectat importants fluxes d'emigració entre Sóller i Lares, entre Sóller i San Juan, entre Artà i Mayagüez i entre Sóller i Adjuntas. Altres fluxes migratoris de menor importància són els de Palma a Ponce, de Manacor a San Juan, de Sóller a Arecibo i d'Artà a Guayama. Com es lògic, també hi va haver un im-

portant fluxe migratori de capital a capital, de Palma a San Juan. Els menorquins i els eivissencs s'instal·laren sobretot a San Juan (102).

Resulta molt difícil establir una cronologia de l'emigració balear a Puerto Rico. Probablement s'inicià a finals del segle XVIII. Sabem que el 1800 mor a San Juan el ciutadà Jaume Cabré Cabré. Entre aquest any i el 1820 passaren a Puerto Rico uns trenta-dos illencs, una desena dels quals eren soldats. La seva distribució per zones d'origen era la següent (103):

Part Forana de Mallorca..... 8
Palma 7
Mallorca (sense especificar) 5
Menorca 9
Eivissa 3

S'ha indicat que l'emigració mallorquina a Puerto Rico va adquirir importància a partir de 1820 i que, en general, l'emigració a Puerto Rico s'incrementà a mitjan s XIX i va estar vinculada a l'expansió de l'economia porto-riquenya basada en l'exportació del café (104).

Sovint els mallorquins adquirien als criollos terrenys encara verjos a preus accessibles i els acondicionaven per conrar cafè.

Es considera que el pioner de l'emigració sollerica a Puerto Rico fou Joan Marquès i Marquès, de can Elic, que arribà a la petita Antilla el 1837, cridat per un oncle seu, Bartomeu Marquès

Muntaner, que era capellà a Aguadilla (nord-oest de Puerto Rico).

Joan Marquès s'instal·là a Lares, a l'interior de l'illa, on és considerat un dels fundadors de la ciutat. Es dedicà a l'agricultura i introduí el conreu del cafè. Amb un emigrant procedent de Palma, Vilella, va fundar la primera casa comercial de Lares, "Marqués y Vilella". Un cop consolidat, començà a cridar els seus parents perquè anassin a fer feina a Lares. Un germà seu, Antoni Marquès i Marquès, tornà a Mallorca cap a 1850 i fou un dels fundadors del Banc de Crèdit Balear i batle de Palma pel Partit Conservador (1884-85) **(105)**.

Cap a 1837, passaren a Puerto Rico els germans Antoni Blanes Juan (Artà 1820 - Palma 1885) i Montserrat Blanes Juan (Artà 1821 - Palma 1899), que s'instal·laren a Mayagüez. El primer fundà i dirigí la casa comercial "Blanes i Companyia", fins que tornà a Mallorca el 1865 i es va fer càrrec de l'empresa el seu nebot Rafel Blanes Massanet (Artà 1840 - Palma 1901). Aquest emigrà a Puerto Rico cap al 1850 i retornà devers el 1875. Tots aquests "indianos", un cop a Mallorca participaren en importants empreses, adquiriren béns immobles i promogueren diverses obres de beneficiència a Artà **(106)**.

Una altre família artanenca que passà en part a Puerto Rico en el decennni de 1830-40 fou l'Esteve, anomenada de can Sopa o de so na Sopa. Concretament, tenim referències de Bartomeu Esteve, un comerciant que va cridar a Puerto Rico el seu cosí Sebastià Esteve Nicolau **(107)**.

El 1844 va pasar a Puerto Rico Francec Puig, un militar nascut a Sóller. A Ultramar, va anar ascendint i el 1857 fou nomenat tinent. Va col·laborar en els periòdics "El Ponceño" i "Boletín Mercantil", de Puerto Rico, i a "La Aurora", de Matanzas (Cuba), els anys 1855 i 1856.

Entre 1853 i 1859 sol·licitaren passaport per anar a Puerto Rico 8 mallorquins. En aquests anys la petita Antilla era el quart destí de l'emigració mallorquina, després de Cuba, Algèria i França **(108)**.

A la dècada dels anys seixanta emigraren a Puerto Rico membres de dues families de Sóller que aconseguiren fer fortuna: els Roses i els Castañer.

Cap a 1861 Miquel Roses es va instal·lar a Arecibo (a la costa nord) i va adquirir una botiga. Va fer venir el seu germà Antoni com a el seu soci i aviat començà a estendre els seus negocis:

> "Una cerrada red comercial de vínculos étnicos y de parentesco tomó forma durante las décadas del setenta y del ochenta. Se estableció una colonia mallorquina en estrecha relación con Roses y Cía. Las tiendas mallorquinas rurales y urbanas compraban suministros en el almacén general" **(109)**.

Roses i Cia va controlar bona part del comerç, fonamentat en l'exportació del cafè, i dels serveis a Arecibo i Utuado (una

ciutat situada a l'interior). Va establir relacions comercials directes amb l'estranger i s'enriquí encara més especulant amb el canvi de moneda que circulava a Puerto Rico. Transferí grans quantitats de doblers a la metròpoli i invertí en altres sectors de l'economia de Puerto Rico. Un nebot de Miquel i Antoni Roses, Llorenç Roses Borràs, va esser batle d'Arecibo **(110)**.

Pel que fa als Castañer, Joan Castañer arribà a Puerto Rico el 1861. Inicialment treballà en l'"estancia" de Joan Colom, un altre solleric emigrat. El 1868 s'independitzà i adquirí una finca per conrar cafè. També va obrir una botiga i aviat va augmentar les dimensions de la finca i el volum dels seus negocis. Va cridar alguns dels seus familiars perquè s'establissin amb ell **(111)**.

Altres mallorquins que residiren a Puerto Rico a la dècada dels seixanta foren Bartomeu Janer, que fou nomenat registrador d'esclaus a Ponce (1868), Josep Escat i Gibert, nomenat ajudant militar de marina a Arecibo (1868). El 1867, tres mariners mallorquins de la dotació del vapor de guerra «Vasco Nuñez de Balboa» varen morir a Puerto Rico a causa d'un huracà.

Per aquestes dates, també residien a Puerto Rico, a Guayama (costa sud), diversos membres de la família artanenca dels Amorós, anomenada de can Regalet. En concret, tenim constància de Joan Amorós, que es dedicava al comerç, de Pere Amorós, també comerciant, Joan Amorós Alcina, Pere Amorós Alcina i sebastià Amorós Alcina **(112)**.

El 1870 va esser nomenat batle de Lares el solleric Miquel

Marquès Enseñat. Per aquestes dates, el millor hotel de Puerto Rico era propietat d'un mallorquí, un tal Obrador. El 1874 es traslladà a Puerto Rico el periodista eivissenc Jacint Aquenza Loaiza (1855-1911), que el 1897 arribà a esser el director del "Boletín Mercantil de Puerto Rico". El 1876, va esser nomenat mestre a Puerto Rico l'eivissenc Joan Cardona Tur. Aquest mateix any mor, a Cabo Rojo, Jaume Guiscafré Palmer, ajudant militar de marina. El 1878, Ignaci Llompart Jaume tenia a Puerto Rico una important botiga de teles, de les quals n'era un actiu importador. El 1879 mor a Puerto Rico Antoni Salvà Medinas, pilot de comerç, i el 1880, Josep Martí, comptador de l'administració de rendes i duanes de Ponce **(113)**.

Cap a 1885-86, hi havia a Puerto Rico 101 emigrants balears, la qual cosa suposava el 6,3% dels emigrants procedents de la Península Ibèrica i illes adjacents. Convé recordar que la població illenca només representava l'1,6% del total de la població metropolitana. Només les illes Canàries, el País Basc i Catalunya enviaven, en proporció, més emigrants a la petita Antilla **(114)**.

Una altre llinatge mallorquí present a Puerto Rico fou el de Mayol. El 1886, els sollerics Antoni Mayol Simonet i Miquel Pons fundaren a San Juan la casa comercial "Los Muchachos", que s'especialitzà en ferreteria. Cap a 1890, Pere Mayol, amb els seus germans Llorenç i Josep, fundà la important firma comercial "Mayol Hermanos", que encara existia cap a 1946, dirigida per nebots i parents (115).

En aquesta època, la colònia mallorquina a Puerto Rico era

prou nombrosa i rica per ajudar les víctimes d'unes inundacions que havien afectat els municipis de Sóller i Fornalutx. Segons el testimoni d'Esperança Mayol Alcover, que era una filla d'emigrants sollerics nascuda a Arecibo:

> "En Utuado para esa época (1885) vivían muchos mallorquines, especialmente de Sóller. Recuerdo que eran muchos porque una noche se reunieron en nuestra casa. El propósito de la reunión era tratar de recaudar fondos para enviarlos a Sóller para auxiliar las víctimas de una gran inundación (...). Donde más estragos había causado era en en lugar llamado L'Horta. El "Soller", periódico que llegaba mensualmente desde Mallorca, daba detalles de la tempestad y de los daños. Se hicieron varias colectas" **(116)**.

Per aquest motiu també es recaptaren doblers a San Juan, Lares, Ponce, Arecibo, Adjuntas, Yauco i Mayagüez.

A partir de 1892, tenim informació sobre l'emigració a Puerto Rico pel port de Palma **(117)**. El 1892, marxaren a Puerto Rico 43 illencs, l'any següent 22, i el 1894, 32 **(118)**. El 1895 l'emigració es va quadruplicar. Varen partir 109 homes i vint-i-vuit dones. L'emigració illenca a Puerto Rico superà la que es dirigia a Cuba, però aquesta situació només va durar fins a 1897. Resulta curiós constatar que, en proporció, es dirigiren més dones illenques a Puerto Rico (el 13% del total d'emigrants) que a Cuba (el 4%).

El 1896 partiren cap a Puerto Rico 101 balears, l'any següent, 114 i durant els primers mesos de 1898, altres 18 persones. Lògicament, el bloqueig nord-americà d'abril de 1898 a causa

de la guerra Hispano-Nord-americana va interrompre completament l'emigració.

En total, entre 1892 i l'abril de 1898, emigraren a Puerto Rico 467 illencs, una xifra un poc inferior a l'emigració que es dirigí a Cuba durant el mateix període (673 persones) **(119)**.

Tenim alguns noms d'emigrants mallorquins durant aquests anys. El 1892 arribaren a Puerto Rico el ciutadà Francesc Perelló Cerdà, que treballà en l'establiment comercial de Roses i companyia, i l'alaroner Pere Joan Rosselló Batle, que regentà una pelleteria de la seva propietat. El 1895 arribà a l'illa Gabriel Palerm Enrich, que el 1896 era caporal del quart batalló de voluntaris. Aquest mateix any emigraren a Puerto Rico Antoni Martorell Duran i el seu pare, de Manacor **(120)**.

Durant aquests anys, segons la "Gaceta de Madrid", només tornaren de Puerto Rico a Palma tres persones, dues l'abril de 1895 i una el setembre de 1897.

Cap a 1897-98, hi havia en el districte municipal de Ponce, 153 emigrants balears, la qual cosa suposava el 16,4% del total dels emigrants procedents de la Península i illes adjacents. En aquest districte, la colònia balear era la més nombrosa, per davant de catalans, gallecs, canaris i andalusos **(121)**.

Sobre la participació dels emigranyts illencs en la vida po-

lítica de Puerto Rico, ja hem assenyalat que un cert nombre de mallorquins foren elegits diputats provincials i batles, i que el bisbe Puig va esser diputat per Puerto Rico a les corts de 1869.

Quan el 1868 es produí l'aixecament independentista de Lares, un mallorquí, Francesc Fuster Martí, natural de Santa Margalida, fou citat com un dels "cabecillas", fet que ell negà. Havia arribat a Puerto Rico el 1864. Primer va residir a San Juan i després a Lares, on el 1868 era dependent d'un comerç. Un altre mallorquí resident a Lares, Joan Marquès, va esser empresonats pels aixecats el 1868.

Hi va haver mallorquins entre els fundadors d'entitats com el Centre Espanyol de Mayagüez i la Casa d'Espanya de San Juan. També n'hi va haver que formaren pert de les lògies maçòniques porto-riquenyes.

Un fill de mallorquins, Pablo Vilella Pol milità en el Partit Autonomista des del 1891 i fou elegit senador per Puerto Rico el 1897.

Malgrat aquesta excepció, sembla que la majoria dels illencs eren favorables al Partit Assimilista, l'anomenat Partit Espanyol.

Un nombre important d'emigrants illencs formaren part de l'Institut de Voluntaris de Puerto rico, un cos de caràcter militar creat per donar suport a l'exèrcit regular espanyol. La majoria dels voluntaris eren emigrants procedents de la metròpoli.

Entre d'altres, foren voluntaris espanyols a Puerto Rico en el període 1873-1894, Cristòfol Andreu (a Humacao). Pasqual Borràs (a Guayama), Joan Borràs Miralles (a Humacao), Antoni Brunet

Blanes (Mayagüez), Antoni Cifre Albertí, Sebastià Colom Alcover (Aguadilla), Antoni Frau oliver (Mayagüez), Miquel Marquès Enseñat (Aguadilla), Joan Mayol Oliver (Aguadilla), Esteve Nadal Gros (Mayagüez) i Miquel Roses Bisbal (Arecibo).

Alguns d'aquests voluntaris illencs varen tenir graduació d'oficials, com els tinents Pasqual Borràs i Antoni Brunet; els capitans Joan Borràs, Antoni Frau i Miquel Marquès; el comandant Miquel Roses i el tinent coronel Esteve Nadal.

Durant el període bèl·lic comprès entre 1895 i 1898 formaren part de l'Institut de Voluntaris de Puerto Rico Ramon Alou Mayol, que el 1896 era sergent honorari; Bartomeu Cantallops Bisquerra, natural de Palma, que el 1896 tenia la graduació de sergent; el solleric Joan Estades Santandreu, que el 1896 era caporal; Tomàs Grau Pérez, ajudant del batalló de voluntaris de Mayagüez; i el tinent Llorenç Roses Borràs.

A més, coneixem els casos del prevere mallorquí Lluc Lladó, que el 1895 era vicari d'Arecibo i el 1896 era el capellà castrense del quart batalló de voluntaris; i del també mallorquí Gabriel Palerm Enric (1868-1963), que el 1896 era caporal del quart batalló de voluntaris i el 1898 participà en la guerra Hispano-Nord-Americana **(122)**.

Un altre cas curiós és el del capità de voluntaris solleric Macià Ferrer Lladó. Aquest mallorquí es dedicava al comerç i residia a Adjuntas (centre-oest de Puerto Rico) quan es produí la invasió nord-americana el juliol de 1898. Es va negar a seguir l'exèrcit regular espanyol, que es retirava cap a Utuado, amb l'excusa que calia defensar els residents mallorquins contra les

partides de "tiznados", grups de porto-riquenys incontrolats, que atacaven les propietats dels espanyols. Una finca d'un mallorquí de Fornalutx, situada entre Adjuntas i Lares, ja havia estat assaltada pels "tiznados". Macià Ferrer improvisà una petita tropa amb els emigrants mallorquins i s'encarregà de mantenir l'orde fins que arribaren les forces regulars nord-americanes **(123)**.

Respecte a l'emigració després de l'agost de 1898, durant els primers anys de la dominació nord-americana, la veurem a la novena part.

4.2.3. L'EMIGRACIO A LES FILIPINES DURANT EL SEGLE XIX

A diferència de l'emigració a Cuba i Puerto Rico, que afectà a un percentatge significatiu de la població balear, l'emigració a les Filipines va tenir un caràcter minoritari. A més, quasi tota l'emigració va estar vinculada a la presència en aquestes illes de l'exèrcit espanyol i d'importants ordes religiosos. També tenim notícia d'algun funcionari civil i d'algun comerciant establert a les Filipines.

Durant el segle XIX, molts de militars de carrera de l'exèrcit espanyol passaren un període més o menys llarg de la seva vida militar a les Filipines.

Entre el 1848 i el 1880 passaren a les Filipines, com a mínim, una desena de militars nascuts a les Balears.

N'hi va haver alguns que ocuparen càrrecs d'una certa importància, com el brigadier d'enginyers Joan Cardona Enrich que fou director sots-inspector d'enginyers de les Filipines (1848-55) i va esser soci de la Societat Econòmica d'Amics del País de Manila (1849).

Constantí Carlotta Miró, natural de Palma, va arribar a Manila el 1862 contractat per l'Armada. Fou capità del port de Capiz i va morir a Manila el 1880.

El tinent de navili Vicenç Carles Roca Sansaloni va comandar en aigües filipines els vaixells de guerra «Carmen» (1860), «Pasig» (1861) i «Santa Filomena» (1862), i es va destacar en la persecució de pirates.

El comandant Antoni Torres Oliver, de Palma, va esser governador militar del districte de Zamboanga, a Mindanao i va morir a Manila el 1864.

El maonès Gregori Tenori de la Torre es va distingir a la campanya de Mindanao de 1863. El 1865 era brigadier de l'exèrcit espanyol a les Filipines.

El 1866 un mallorquí de llinatge Togores era comandant d'enginyers de l'arsenal de Cavite.

Vicenç Puig Malbertí fou mestre major de les fortificacions militars de Cavite (1867). En aquesta mateixa data el mallorquí Josep Llull Obrador era comandant i sergent major també a Cavite.

Un dels marins de guerra mallorquins més important del segle XIX, Gabriel Le-Senne Cotoner (Palma 1847 - 1916), també va passar part de la seva vida a les Filipines. Arribà a Manila el 1868 amb la graduació d'alferes de navili. El 1871 comandà la canonera «Bulusan». L'any següent participà en la repressió de l'aixecament de Cavite i fou ascendit a capità d'infanteria de marina. El 1873, amb la graduació de tinent de navili, fou nomenat capità del port de Zamboanga (Mindanao). Després d'un parèntesi a la Península (1874-75), tornà a les Filipines. Comandà diverses canoneres, fins que el 1881 retornà a Europa definitivament.

El 1874 passà a les Filipines el tinent coronel d'infanteria Ignaci Montaner Iraola (Palma 1840-1913), que retornà a Espanya el 1884.

També va estar a les Filipines Lluís Roig de Lluís i Sard. El 1875 era coronel i segon cap del cos d'Estat Major a les Filipines.

Pel que fa als civils, el 1838 un mallorquí, l'enginyer de marina Joan de la Creu Caldès, era cap interí dels constructors navals de Cavite, on morí el 1843.

El 1863 va morir a Binondo, Filipines, Miquel Moll, "individuo del Iltre. Ayuntamiento de Manila, esposo de María Llompart", ambdós naturals de Santa Catalina (Palma). El 1875, varen obtenir per oposició places de notari a les Filipines Dionisi Vidal i Josep Granell.

El 1893, el polític liberal Miquel Socias Caimari, va esser nomenat per Antoni Maura Montaner, aleshores ministre d'Ultramar en un gabinet liberal, governador civil de Pangasinán, una província de mitjana importància, situada al nord de Manila, a la part central de l'illa de Luzón. La seva capital era Lingayen i tenia uns 5.000 km2 i prop de mig milió d'habitants. Miquel Socias va ocupar aquest càrrec fins a 1895.

El juny de 1895, fou nomenat governador de Zousolongo el dirigent conservador mallorquí Guillem Montis i Allendesalazar, marquès de la Bastida, que havia estat batle de Palma entre 1891 i 1892 **(124)**.

A les Filipines va tenir una certa importància la presència de religiosos illencs, agustins, jesuïtes, dominics i paüls.

La presència d'agustins mallorquins es remunta al segle XVII, quan hi anaren Bartomeu Estelric, que morí a les Filipines el 1640, i Joan Baptista Bover Viles, que va esser prior del convent del "Santo Niño" de Cebú, on morí el 1693.

Al començament del segle XIX, abans que es produís l'exclaustració de 1835, diversos agustins illencs passaren a les Filipines. El 1821 hi anaren Lloreng Juan, de Palma, i Guillem Piris, de Ciutadella. Juan va regentar diverses parròquies i morí el 1856 a Mamacpacan. Piris va estar a Ilocos i Manila, i el 1849 fou elegit prior provincial, càrrec que ocupà fins al 1853.

El 1827 arribà a Manila una expedició de 20 missioners agustins. Fou dirigida per Gelasi Company, de Palma, i també anaven en aquesta expedició els mallorquins Nicolau Vanrell i Agustí Sitjar.

Gelasi Company va esser rector de diversos pobles tagals i morí a Lipa el 1844.

Nicolau Vanrell, conegut com a Banrell, fou destinat a Bauang i a Narvacan (Ilocos del Sud), on va residir entre 1833 i 1853, quan retornà a Espanya. Va impulsar el comerç i la indústria, així com la construcció d'un pont, que va dur el seu nom. També va fundar diversos pobles, un dels quals s'anomenà Banrell.

Agustí Sitjar, natural de Palma, va regentar diverses parròquies a les Visayas, on morí el 1844.

Després de la restauració de l'orde agustinià a Mallorca

(1890), es va parlar d'establir a Palma una casa de salut per atendre els religiosos malalts procedents de les Filipines i d'Espanya. Fins al 1895, en què es creà la província matritense, els agustins mallorquins varen formar part de la província agustiniana de les Filipines.

Pel que fa als jesuïtes, durant el segle XVII anaren a les Filipines Rafel Bonafé, que arribà a Manila el 1631 i fou provincial en dues ocasions; el menorquí Dídac Saura, que morí enverinat a les Filipines el 1631; i el montuïrer Cristòfol Miralles, que va morir a Manila el 1707.

Durant el segle XIX, passaren a les Filipines almenys catorze jesuïtes illencs. Es tracta de Francesc Artigues, Guillem Bennàssar Vadell, Pere Antoni Estelrich, Joan Galmés, Joan Gelabert, Joan Martí, Guillem Llobera, Francesc Morey, Salvador Muntaner, Francesc Nebot, Lluís Perelló, Cristòfol Sastre i Miquel Sureda.

Alguns d'ells ocuparen càrrecs importants, com Joan Gelabert i Joan Galmés, que foren superiors de la missió de Dapitan (Mindanao) els anys 1871-75 i 1897-99, respectivament.

Guillem Bennàssar Vadell, natural de Calonge (Santanyí), fou destinat a Mindanao per evangelitzar els indis tirurai. S'especialitzà en l'estudi de la seva llengua i publicà a Manila un diccionari tirurai-espanyol. Va morir el 1902, a la mar Roja, quan tornava a Mallorca.

Un altre orde religiós amb una important presència a les Filipines fou l'orde de predicadors. Durant el segle XVII, passaren

a les Filipines els dominics mallorquins Rafel Cárcel (1631), Pere Fenollar (1669), Ramon Martorell (1671), Miquel Seguí i Seguí (1675), Tomàs Escat (1684) i Tomàs Totxo (1699).

En el segle XVIII hi anaren Vicenç Llabrés (1751), Tomàs Samsó (1751) i Domingo Pujol (1752), i a començaments del segle XIX Francesc Cañellas i Antoni Bru Gamundí, que varen partir de Palma el 1805.

A les Filipines es destacaren els dominics Rafel Cárcel, natural de Palma, fill d'un militar, que fou prior del convent de Santo Domingo de Manila (1646) i Pere Fenollar, que va esser comissari del Sant Ofici.

També anaren a les Filipines dos religiosos paüls mallorquins, el porrerenc Pere Julià, que el 1876 es trobava a les Filipines, i el puigpunyentí Joan Santandreu, que morí en aquest arxipèlag el 1878 **(125)**.

Pareix esser que l'emigració a les Filipines va adquirir una certa importància en el darrer decenni del segle XIX. Així, en el període 1891-95, emigraren a les Filipines 101 balears i l'arxipèlag filipí era el cinquè destí preferit pels emigrants illencs, després d'Algeria, Cuba, Puerto Rico i l'Argentina **(126)**.

4.3. NOTES SOBRE LA REPERCUSSIO DE LA GUERRA DELS DEU ANYS A LES ILLES BALEARS

Els illencs no solament entraren en contacte amb les colònies espanyoles a través del comerç i l'emigració, sinó que també ho feren amb la seva participació en les guerres colonials.

Tot i que els conflictes bèl·lics de caràcter colonial més importants foren el de Cuba i el de les Filipines de 1895-98, n'hi va haver d'altres, sobretot la "Guerra dels Deu Anys" a Cuba (1868-78), que també influïren sobre diversos aspectes de les societats de les Illes Balears.

Abans de la "Guerra dels Deu Anys", sabem que alguns mallorquins participaren, en el bàndol espanyol, en la Guerra d'Independència d'Hispanoamèrica (1810-24) (127).

A la guerra d'Africa (1859-60), hi participaren el Primer Batalló del Regiment d'Astúries, el Batalló de Caçadors de Figueres Número 8 i el Batalló de Caçadors d'Araguiles, tots ells amb base a Palma. La diputació provincial de les Balears va aportar a la campanya dos vaixells, els vapors «Mallorquín» i «Barcelonés», que transportaren queviures i alguns escamots d'artille-

ria a Africa. A més, també partiren cap al Marroc uns 300 voluntaris mallorquins, cinc monges i un prevere (128).

El 1861, la corbeta mallorquina «Palma», comandada pel seu capitá, Pere Antoni Miró-Granada Bosch, va formar part com a transport de l'expedició militar espanyola contra la República de Mèxic (129).

A la campanya de Santo Domingo (1863-65), hi participaren, entre d'altres, els illencs Valerià Weyler i Nicolau, que es distingí en diverses accions, com la del riu Jaina i fou ascendit a tinent coronel (130); el soldat Pere Perelló Llabrés, de Sencelles, que va morir a causa de les ferides rebudes en acció de guerra (1864); i els soldats Francesc Ramírez Mulet i Miquel Verat Vives, que moriren a Santo Domingo el 1862 (131); i el marí de guerra Jaume Guiscafré Palmer (132). També hi va trobar la mort, a causa d'una epidèmia, el pare de l'escriptor eivissencs Enric Fajarnès Tur (1864) (133).

A més, la corbeta «Palma» va tornar realitzar transports de tropes, per la qual cosa el seu capità seria recompensat amb el títol honorífic d'alferes de fragata (1871).

Encara el 1866, un gran nombre de marins balears participaren en la batalla de Callao, en el context de la Guerra del Pacífic, que enfrontà l'Estat Espanyol contra Xile i Perú. En concret, hi havia quatre guàrdia-marines illencs, Joaquim Fuster Fernàndez (nascut accidentalment a Andalusia, de pare mallorquí), Emilio Hédiger Olivar (nascut a Palma de família maonesa), Pere Domenge Rosselló (de Manacor) i Leonardo Gómez Mendoza (nascut a Palma de família forastera); i almenys 157 marins, dels quals 23

eren d'Andratx, 1 de s'Arracó (terme d'Andratx), 8 de Sóller, 4 d'Alcúdia, 3 de Palma, 1 de Santa Catalina (Palma), 3 de Capdepera, 2 de Felanitx, 20 de Maó, 10 de Ciutadella, 2 de Fornells (terme de es Mercadal), 25 d'Eivissa i 1 de Formentera. Com a mínim hi trobaren la mort Josep Perelló i Antoni Vadell (de Felanitx), i altres set mariners varen esser ferits (134).

Les Illes Balears també contribuïren amb homes per a l'exèrcit espanyol durant la primer guerra d'independència de Cuba, l'anomenada Guerra dels Deu anys (1868-78), si bé no es va arribar a crear cap unitat de voluntaris semblant al Batalló de Voluntaris Catalans organitzat i equipat per la Diputació de Barcelona que desembarcà a l'Havana el 1869.

El febrer d'aquest mateix any embarcaren en el port de Palma cap a València uns 100 individus de tropa del Regiment de Galicia que partien volutaris cap a la Guerra de Cuba. N'hi havia alguns que eren mallorquins. Poc després partiren més soldats d'infanteria voluntaris. De la quinta feta a les Illes Balears al final de 1869 hi va haver 35 voluntaris per anar a Cuba.

El febrer de 1872 partiren cap a l'Exèrcit de Cuba 84 homes del Regiment d'Infanteria de Sòria. En el port de Palma els feren un gran acomiadament. L'octubre de 1876 embarcaren cap a Barcelona 66 individus del batalló de Monforte. A 3 sergents i 13 caporals d'aquesta expedició els hi havia correspongut, per sorteig, passar a Cuba. Amb aquest mateix destí marxaren 9 soldats de l'esquadró de cavalleria, i poc després alguns artillers.

El 1876 formaven part de l'Exèrcit Espanyol de Cuba el tinent coronel d'estat major Emili March García, que el 1878 va es-

ser promogut a brigadier per mèrits de guerra; el brigadier Alexandre Jaquotot del Arca, que era cap de la primera brigada; i el brigadier Federic Esponda Morell, comandant general de la comandància del centre.

Entre d'altres, també lluitaren a Cuba, Josep March Garcia (1869-72 i 1876-78), que el 1879 va esser ascendit a brigadier, Antoni Moltó i Díaz Berrio (869-70) i Salvador Ramis Oliver, natural de Mallorca, sergent segon d'infanteria de marina.

Un cert nombre d'illencs trobaren la mort en aquest conflicte. Coneixem els noms de Ferran Weyler i Nicolau, tinent dels voluntaris de Nuevitas, germà de Valerià, que va morir en combat a Bayamo (Orient), el juny de 1869; de Joan Zaforteza Orlandis, guàrdia-marina de la fragata «Zaragoza», que va morir del vòmit a l'Havana el 1870; de Nicolau Roca Bisbal, tinent del batalló de caçadors de Vergara número 8, que morí a Manzanillo (Orient), el 1875,; d'Emili March Cervera, capità, fill d'un mallorquí i d'una madrilenya d'ascendència mallorquina; de Francesc Morell, tinent d'infanteria, de Palma; de Josep García Montaña, capità també de Palma; i de Joan Busutil Riera, capità, de Maó.

L'agost de 1874 moriren a l'aguait de l'Havana cinc tripulants de la fragata de guerra «Arapiles», els caporals Rafel Femenias Janer (de Ciutadella) i Pere Pascual Bestard (de Palma); i els marins Miquel Ballester Castell (d'Alcúdia), Vicenç Ribas Cardona (d'Eivissa) i Bernat Covas Jofre (d'Andratx).

A Cuba hi trobaren la mort, quasi tots de malaltia, molt de sol-dats mallorquins del segon batalló del primer regiment d'infanteria de marina. N'hi havia de Santanyí, Manacor, Capdepera,

Palma, Felanitx, Moscari, sa Pobla, Sencelles i d'altres pobles. A Mallorca s'hi morí el tinent coronel Jaume Ferrer, que havia retornat d'Ultramar malalt (135).

També varen perdre la vida a Cuba el soldat Antoni Martí Ginesta, de Selva, mort el 1878; l'artiller del regiment de muntanya, Antoni Barceló Sans, també de Selva, de 26 anys i selleter d'ofici, mort el setembre de 1876; i el manacorí Pere Moracato (?) Coll, de 27 anys i carreter d'ofici, mort el setembre de 1877 de febre groga a l'hospital militar de Nuevitas (Puerto Príncipe). Aquest manacorí era del regiment d'artilleria de muntanya del departament de l'Havana (136).

A més, dos destacats militars nascuts a les Balears, Valerià Weyler i Nicolau i Joaquim Jovellar i Soler, també participaren en la Guerra dels Deu Anys.

Weyler va arribar a l'Havana el 1863. Prengué part en la campanya de Santo Domingo i, en acabar aquesta, restà de guarnició a Cuba. Un cop iniciada la guerra a Cuba, formà part de l'estat major del comte de Valmaseda, i participà en l'ofesiva contra Bayamo (desembre de 1868, gener de 1869). Poc després va comandar una unitat de voluntaris cubans anomenats "Cazadores de Valmaseda", que es destacaren per la seva crueltat. Va ascendir a coronel i lluità a les batalles de Las Tunas (1870), Santa Rita (1871) i Río Chiquito (1872). Per aquest darrer èxit va esser promogut a brigadier. El 1873, comandà una brigada a Puerto Príncipe i aconseguí derrotar a Jimaguayú el cap cubà Ignacio Agramonte. Poc després retornà a la Península (137).

Joaquim Jovellar Soler va néixer a Palma el 1819. Residí a Cuba entre 1842 i 1849. Es destacà en la guerra d'Africa (1860) i fou ascendit a general (1863). S'oposà a la revolta de Madrid de 1866, però s'uní a la revolució de 1868. El novembre de 1873, amb la graduació de tinent general, va esser nomenat capità general de Cuba, càrrec que ocupà fins l'abril de 1874. Durant el seu govern els espanyols obtengueren algunes victòries que no varen esser decisives. Retornat a la Península Ibèrica, col·laborà en la Restauració dels Borbons i fou ministre de la guerra en governs conservadors de desembre de 1874 a desembre de 1875 i president del govern de setembre a desembre d'aquest mateix any. El gener de 1876 ocupà per segona vegada la capitania general de Cuba. Encara resistiren els cubans, però l'arribada de Martínez Campos el novembre d'aquest mateix any, com a general en cap, i els nous reforços espanyols, varen fer que la guerra es decidís a favor d'aquests. Jovellar va continuar com a capità general, en coordinació amb Martínez Campos, fins que finalitzà la guerra el juny de 1878 (138).

Les Illes Balears també contribuïren econòmicament a la causa espanyola a Cuba. El febrer de 1869, la Diputació Provincial, impulsada per les principals organitzacions polítiques mallorquines (els liberals progressistes de la Tertúlia del Progrés, els liberals moderats de la Conciliació Liberal i els republicans del Casino Republicà), va enviar al govern de Madrid una exposició on afirmava estar disposada a contribuir el que es consideràs oportú per a conservar espanyola l'illa de Cuba.

Al principi de març de 1869, la Diputació Provincial va convocar als principals propietaris i comerciants i a la premsa a una reunió a l'oratori de Monti-sion, per establir quina havia d'esser la contribució de Balears a la pacificació de Cuba. Es destacava que la guerra de Cuba ocasionava molts de perjudicis a les Illes Balears. La reunió va esser presidida pel governador civil i s'acordà oferir al govern un préstec de 100.000 escuts (139).

Una contribució a la guerra de caràcter més concret va esser la que va fer la Creu Roja Balear, el novembre de 1877, quan envià a Madrid dues caixes de vendatges de qualitat pels ferits de Cuba (140).

De totes maneres, la contribució illenca en aquest conflicte va esser considerada insuficient per la premsa conservadora de Palma. El febrer de 869, el setmanari "El Juez de Paz", monàrquic, subtitulat "Periódico Liberal de Oposición", considerava que

> "Hora es ya que la província de las Balears salga de esa apatía, de ese sopor que anuncia en ella la muerte de todo sentimiento de honra y de dignidad, y de una señal que anuncie á la España, que todavía en el pecho de los mallorquines encuentra eco la voz de la patria.
>
> Todas las provincias de nuestra Península que se balan en el Atlántico y en el Mediterráneo, al ver el peligro inminente en que se hallan nuestros hermanos de Cuba (...) se han apresurado á demostrar que eran españolas aportando el contingente de hombres y dinero que ha de contribuir á que la perla de

> las Antillas no sea arrancada de la Corona de Castilla"

Catalunya aportava els seus batallons de voluntaris, i el País Basc organitzava els seus terços. Només Mallorca restava inactiva, i això que els seus vaixells

> "no siguen otro derrotero que el que los guía a las playas (de Cuba, i el seu comerç i la seva indústria) se sostiene con las transacciones verificadas en los mercados de Cuba"

En resum, segons el "Juez de Paz":

> "Basta ya de inercia, basta de silencio. Tengan presente que Cuba se pierde si no van á defenderla hombres y dinero" **(141)**.

Aquest periòdic insistia en posar els voluntaris catalans com a exemple i destacar les conseqüències negatives que tendria la independència de Cuba:

> "Hemos dicho y probado más de una vez que la pérdida de Cuba, significa la miseria de las clases trabajadoras de Palma, porque siendo la Amèrica toda, independiente de Europa, Cuba no necesita para nada de nuestra industria, y por lo tanto el comercio de Palma con las Antillas quedaría reducido a cero (...). La miseria ha puesto ya su mano de hierro sobre el corazón del pueblo palmesano. Si Cuba se pierde, la miseria concluirá por ahogar á los pobres" **(142)**.

Encara el setembre de 1869, "El Juez de Paz", afirmava que els illencs havien vist amb indiferència la contribució humana que bascos i catalans havien fet a la guerra de Cuba. I, precisament, eren els balears els que, en proporció, tenien més emigrants i més interessos econòmics a Cuba. En conseqüència, proposava que, si no era possible enviar homes,

> "dése dinero, dénse transportes, dénse viveres, y hagamos ver las Baleares, cuando la honra de la nación peligra sabemos salir á defenderla con todas nuestras fuerzas" **(143)**.

El "Diario de Palma", de caràcter conservador, també es lamentà que no partissin "tercios mallorquines" cap a Cuba **(144)**. Sembla que hi va haver altres publicacions mallorquines que foren poc favorables a la partida d'unitats de voluntaris.

L'octubre de 1869, la capitania general de Balears envià una circular als ajuntaments perquè fessin propaganda de la formació de batallons de voluntaris a diversos "distritos del continente". També sol·licitaren que els batles promoguessin l'allistament de voluntaris per l'Exèrcit de Cuba el governador civil i la Diputació Provincial (novembre de 1869). Aquesta, destacava

> "el grande interes que tienen las Baleares en la conservación de aquella rica y envidiable colonia y los perjuicios que han esperimentado ya su industria y comercio por efecto de la maladadainsurrección".

En conseqüència, s'esperava dels batles el seu

> "mas esquisito celo para facilitar y fomentar por cuantos medios estén a su alcance el alistamiento de voluntarios en los Batallones que se están organizando con destino á la Isla de Cuba, haciendo comprender á los mozos de ese pueblo el crecido haber diario y demás ventajas que se les ofreces" **(145)**.

La política reformista dels governs espanyols a Cuba i Puerto Rico els anys 1872 i 1873, que va culminar amb l'abolició de l'esclavitud a Puerto Rico el març de 1873, va esser molt contestada a Mallorca.

El Cercle Hispano Ultramarí de Palma, una entitat que tenia per objectiu fomentar l'expansió colonial espanyola, va enviar al govern de Madrid una exposició perquè es suspenguessin totes les reformes, almenys mentre hi hagués guerra a Cuba. Considerava que qualsevol reforma suposaria la pèrdua de Puerto Rico i una gran catàstrofe per a tota l'illa de Mallorca.

Aquest centre, o cercle, estava integrat per naviliers, comerciants, banquers i nobles vinculats al comerç amb les Antilles. El desembre de 1872, va aconseguir el suport del Centre Conservador Constitucional de Palma i de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País.

El gener de 1873, la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País va enviar una exposició al govern de Madrid on, si bé

considerava humanitària l'abolició de l'esclavitud, protestava per la falta d'oportunitat i precipitació del projecte abolicionista. Una reforma tan radical afectaria negativament molts d'interessos a les Balears, unes illes molt vinculades a les Antilles.

Durant aquest mateix mes de gener de 1873, el general Antonio Caballero y Fernández de Rodas (146) presentà en el Centre Hispano Americà de Londres una exposició que més de 4.000 habitants de Mallorca dirigien al govern en contra de les reformes a les Antilles.

Però a Mallorca també n'hi havia que estaven a favor de les reformes. L'agost de 1870, "El Trueno", l'òrgan dels republicans federals intransigents, incloïa dins el seu programa polític la supressió de l'esclavitud. El gener de 1873, la Tertulia Progressista Democràtica (radicals governamentals), es va adherir al projecte del govern per abolir l'esclavitud. La diputació provincial i altres entitats també s'hi adheriren. A la llibreria Guasp, de Palma, es recolliren signatures a favor de l'abolició (147).

Durant la Guerra dels Deu anys hi va haver independentistes cubans deportats a Maó. El setembre de 1869, els que estaven malalts foren traslladats del llatzaret a l'hospital militar. El juny de 1870, varen desembarcar a Maó 27 cubans deportats procedents de Fernando Poo. Sembla que aquest any hi havia a Maó uns 150 presoners cubans. El juliol de 1872 en va escapar un, Ramón de Astiagarraga Arrieta (148).

Molts de presoners carlistes deportats a Mallorca o a Menorca a causa de la Tercera Guerra Carlista (1872-76), ingressaren com a Voluntaris en l'exèrcit espanyol de Cuba **(149)**.

El març de 1878 es publicaren, a Palma, els comunicats oficials que informaven de la pacificació de Cuba:

> "La música del Regimiento de Tetuán recorrió la ciudad, los buques se empavesaron, la Casa consistorial se adornó como en los dias de gala y hubo iluminaciones públicas y regocijo popular. La Junta Directiva del Centro Mercantil é Industrial nombró a D. Jaime Bosch, D. Enrique Estades i D. Mateo Bosch para que de acuerdo con la comisión designada por la Sociedad Marítima aunaran sus esfuerzos para lograr levantar el decaído comercio" **(150)**.

Un any més tard, l'agost de 1879, va esclatar una nova insurrecció a la zona d'Orient, anomenada la "Guerra Chiquita". Aquest aixecament va durar poc i acabà el juny de 1880, esclafat per la força de les armes i dels doblers dels espanyols. Es destacà en la lluita el brigadier mallorquí Emili March. També va participar en aquesta campanya un tal Joan de Villalonga.

La "Guerra Chiquita" també va provocar algunes repercussions a les Balears. El setembre de 1879, 108 soldats embarcaren a Palma cap a l'exèrcit de Cuba. El setembre de 1880, 159 independentistes cubans arribaren deportats a Maó i foren internats a La Mola. El novembre d'aquest mateix any arribaren deportades diverses dones cubanes **(151)**.

NOTES DEL CAPITOL 4

(1) Sobre els inicis del comerç colonial directe mallorquí, vegeu MANERA, Carles (1982): Iniciación al estudio del comercio colonial mallorquín. El "uno por ciento de Indias" (1787-1794). "Estudis Baleàrics", Palma de Mallorca, número 5, p. 57-69; (1988): Comerç i capital mercantil a Mallorca 1720-1800. Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, p. 10, 11, 59 i 60; i sobretot, (1988): Mallorca y el comercio con América, 1730-1830. Por una recapitulación general. "Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana", Palma de Mallorca, número 842, p. 239-272.

(2) Com ha estudiat MANERA, Carles (1986): Burgesia comercial mallorquina i mercat americà (L'evolució econòmica del mercader Benet Capó i Puigserver). A Quinze anys dels premis d'investigació "Ciutat de Palma", Ajuntament de Palma, p. 107-130.

(3) MANERA, Carles (1990): El comercio exterior mallorquín en la era de consolidación del mercado mundial, 1704-1886. "Estudis d'Història Econòmica", Palma, volum

1990/2, p. 83.

(4) Ibid., p. 85 i 86. Sobre l'aiguardent vegeu MANERA, Carles (1988): Viticultura i mercat. Reflexions sobre la producció i el tràfic de l'aiguardent mallorquí durant el segle XVIII. "Estudis d'Històrica Econòmica", Palma, volum 1988/1, p. 117-150.

(5) MANERA, Carles (1986): Les relacions comercials entre Mallorca i les colònies americanes (1778-1820). "Recerques", Barcelona, número 18, p. 187-201.

(6) Comentam el gràfic "Aiguardent exportat a Amèrica (1778-1830)" de MANERA, C.: Op. Cit. nota 4, p. 148. Sobre el comerç colonial durant la Guerra del Francès, vegeu aquest mateix autor (1986): Mallorca durant la Guerra del Francès: un enclavament del comerç català amb Amèrica. A Segones Jornades d'Estudis Catalano-Americans, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, p. 245-261.

(7) MANERA, C.: Op. Cit. nota 3, p. 88

(8) MORA FERRAGUT, Gerardo (1991): Influencias de los decretos sobre libre comercio con América en la Ilustración Mallorquina. A América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX, tom I, p. 173-182.

(9) POU MUNTANER, Joan (1991): El comerç amb les Amèriques. Gràfiques Miramar, Palma, p. 12-18; i LLABRES BERNAL, Juan (1966): Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tomo IV. 1861-1870. Sociedad Arqueológica Luliana, Palma de Mallorca, p. 199.

(9 bis) MANERA, Carles (1988): Mallorca y el comercio con América, 1730-1830. Por una recapitulación general."Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana", Palma de Mallorca, número 842, p. 263-266.

(10) Sobre el "Sebastián Gumá", vegeu SAMPOL ISERN, Ramon (1986): Velers de les Balears. Miquel Font, Palma de Mallorca, p. 108-110.

(11) MALUQUER DE MOTES, Jordi (1988): La formación del mercado interior en condiciones coloniales: la inmigración y el comercio catalán en las Antillas españolas durante el siglo XIX. "Estudios de Historia Social", Madrid, número 44-47, p. 89-103, i en especial les p. 93, 94, 96 i 98. Aquest autor destaca la connexió entre l'emigració i el comerç per al cas català.

(12) BARCELO I PONS, Bartomeu (1964): El segle XIX a Mallorca. Obra Cultural Balear, Ciutat de Mallorca, p. 21.

(13) LUIS SALVADOR DE AUSTRIA, Archiduque (1987): Las Baleares tomo V. Mallorca (Parte General). Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 278.

(14) Ibid., p. 279.

(15) BARCELO, B: Op. Cit. nota 12, p. 21.

(16) MULET JOAN, Josep; PUJOL SALOM, Josep; ROCA AVELLA, Joan; UMBERT GUIMO, Josep A (1988): Ideología y sociedad frente al conflicto cubano (1868-1898). (inèdit), p. 30-32.

(17) POU, J.: Op. Cit. nota 9, p. 19 i 24.

(18) ALENYAR FUSTER, Miquel; BARCELO I PONS, Bartomeu; CARLOS ARNAIZ, Pere (1982): Evolució Econòmica. A Cent Anys d'Història de les Balears, Salvat Editors, Estella, p. 50-53.

Sobre la indústria a Mallorca, vegeu el volum monogràfic 1990/1. d'"Estudis d'Història Econòmica", Palma, titulat "Indústria a Mallorca: una perspectiva

històrica"; MANERA, Carles; PETRUS BEY, Joana Mª (coordinadors) (1991): Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca. "Quaderns Cultura Fi de Segle". Ajuntament de Palma, número 8; i els diversos articles publicats en el número 43 d'"Estudis Baleàrics", Palma, 1992, sota el títol conjunt de "Història industrial, història en construcció. Mallorca 1850-1950".

(19) VIDAL I NICOLAU, Antoni (1991): Les activitats industrials a Llucmajor (1870-1936). A "Del Taller a la fàbrica". Ajuntament de Palma, p. 136.

(20) POU, J.: Op. Cit. nota 9, p. 24-28, i SAMPOL ISERN, Ramon (1988): Vapores de las islas Baleares. Miquel Font, Palma de Mallorca, p. 57-71.

(21) MARQUEZ Y PEREZ, Manuel (1886): Las Islas Baleares en 1884. Apuntes varios sobre su producción, actividad económica y movimiento aduanero. Imprenta de Juan Colomar y Salas, Palma de Mallorca. Les dades d'aquest autor han estat treballades i interpretades per MANERA, C.: Op. Cit. nota 3, p. 92, 93 i 109.

(22) MANERA, C.: Op. Cit. nota 3, p. 93.

(23) MARQUEZ, M.: Op. Cit. nota 21, p. 111-114.

(24) Les exportacions globals d'oli i llegums les hem pres de MANERA, C.: Op. Cit. nota3, p. 108, que es basa en QUINTANA, Alberto (1972): Notas para una evolucion del comercio de las Baleares entre 1868 y 1886. "Mayurqa", Palma de Mallorca, número 9, p. 139-153.

(25) MARQUEZ, M.: Op. Cit. nota 21, p. 1198-125.

(26) Ibid., p. 47.

(27) Ibid., p. 150-153.

(28) (1883): Memoria leída en la Junta general de accionistas de la Compañía Curtidora é Industrial. Establecimiento Tipográfico de la Biblioteca Popular, Palma de Mallorca, p. 8.

(29) SERRANO, Carlos (1984): Final del Imperio. España 1895-1898. Siglo XXI, Madrid, p. 47-64.

(30) Sobre Catalunya i el comerç amb les Antilles, vegeu per exemple IZARD, M. (1979): Amèrica i l'economia catalana del vuit-cents. "L'Avenç", Barcelona, número 15, p. 35-39; RIQUER, Borja de (1979): Regionalistes i nacionalistes. Dopesa, Barcelona, p. 27-35; NADAL, Jordi (1991): Un siglo de industrialización en España. A la

modernización económica de España. Alianza Editorial, Madrid, p. 89-101. I també MALUQUER DE MOTES, Jordi (1988): La formación del mercado interior en condiciones coloniales: la inmigración y el comercio catalán en las Antillas españolas durante el siglo XIX. "Estudios de Historia Social", Madrid, número 44-47, p. 89-103 i FRADERA, Josep M. (1984): Catalunya i Cuba en el segle XIX: el comerç d'esclaus. "L'Avenç", Barcelona, número 75, p. 42-48.

(31) "El Comercio" (Palma), 17 de gener de 1883. Reproduït per PEÑARRUBIA, Bel (1980): Mallorca davant el centralisme. Curial, Barcelona, p. 14 i 15.

(32) (1884): Memoria leída en la Junta general de accionistas de la Compañía Curtidora é Industrial. Est. Tip. de la Bib. Popular, Palma de Mallorca, p. 4. Aquesta companyia desaparegué el 1886.

(33) PEÑA, Pedro de A. (1891): Guía manual de las Islas Baleares. Con indicador comercial. J. Tous, Palma, p. 27-53. També especifica que a Esporles hi havia diverses fàbriques de flassades que exportaven a Ultramar (p. 328).

(33 bis) "La Almudaina" 26 i 27 de maig i 4 i 5 d'agost de 1891 i "El Isleño", 15 de maig i 4 d'agost de 1891. Vegeu també

RIVEREND, Julio (1985): Historia económica de Cuba. Editorial de Ciencias Sociales, La Habana, p. 518-521.

(34) Arxiu de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Mallorca, Eivissa i Formentera (Palma), Actes. Expedient número 1, carpeta número 3, taula número 2. Podria esser que només fes referència al comerç de Mallorca.

(35) BINIMELIS, Jaume (1991): Fil·loxera. A "Gran Enciclopèdia de Mallorca", Promomallorca, Palma.

(36) Les xifres globals d'exportacions pel Port de Palma de teixits i calçat a l'estranger es troben a MANERA, Carles; PETRUS BEY, Joana Maria (1991): El sector industrial en el creixement econòmic de Mallorca 1780-1895. A Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca. Ajuntament de Palma, p. 13-54.

(37) Ibid., p. 28.

(38) HAUPT, Ottomar (1894): Reforma monetaria en Puerto Rico. "El Economista", 21 de juliol de 1894.

(39) Enric Alzamora Gomà (Palma 1866 - 1914), dirigí amb el seu germà Ferran l'empresa Alzamora des de 1891. Aquest majorista de productes alimentaris es dedicava sobretot

a l'exportació de l'ametlla. Enric fou economista i periodista i formà part del grup dels "Insensats".

(40) Segurament es tracta d'un dels fills i hereus de l'empresari del sector tèxtil Vicenç Juan Rosselló "Ribes".

(41) POU MUNTANER, Juan: Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tomo VIII (1891-1895). Inèdit quan ho consultàrem, el 1992 ha estat editat a Palma per la Societat Arqueològia Lul·liana; i GABRIEL, Pere (1976): Entorn del moviment obrer a Mallorca en el segle XIX (II). "Randa", Barcelona, número 2, p. 122.

(42) "La Bocina" (Palma), número 6, 4 d'abril de 1896. Callad, embusteros.

(43) ALEMANY VICH, Luis (1973): Notas para una pequeña historia de la Banca Balear. i PAYERAS, Guillermo (1973): Síntesis Biográfica del Banco de Crédito Balear. Ambdós a Banco de Crédito Balear 1872-1972, Banco de Crédito Balear, Palma, p. 167-195 i 213-262, respectivament. PEÑARRUBIA, B.: Op. Cit. nota 29, p. 35-43; i ALENYAR, BARCELO, CARLOS: Op. Cit. nota 17, p. 53.

(44) BARCELO, B.: Op. Cit. nota 12, p. 21.

(45) CUBANO, Astrid (1990): El cafe y la política colonial en Puerto Rico a fines del siglo XIX. Dominación mercantil en el puerto de Arecibo. "Revista de Historia Económica", Madrid, número 1, p. 95-103. Aquesta autora es refereix al cas del Roses establerts a Puerto Rico, els quals entre 1876 i 1886 controlaren bona part del comerç d'Arecibo.

(46) POU MUNTANER, Juan: La marina en Mallorca, Palma de Mallorca, p. 493; i SAMPOL, R.: Op. Cit. nota 10, p. 112.

(47) LLABRES, J.: Op. cit. nota 9, p. 3, 7, 43, 76, 133, 274 i 355; POU, J.: Op. Cit. nota 46, p. 493-495; i SAMPOL, R.: Op. Cit. nota 10, p. 92-97.

(48) MARQUEZ, M.: Op. cit. nota 21, p. 162 i 164.

(49) "La Almudaina" (Palma), 2 d'octubre de 1898.

(50) MARTI, Fernando (1973): Menorca, un siglo. A Banco de Crédito Balear 1872-1972. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p. 63.

(51) MANERA, C.: Op. Cit. nota 3, p. 109. Es basa en MARQUEZ, M.: Op. Cit. nota 21.

(51 bis) "La Almudaina", 27 de maig de 1891. La exportación de calzado. Exposición de los fabricantes mallorquines.

(52) MURILLO I TUDURI, Andreu (1986-89): Menorca. La història. La sobirania espanyola: s XIX. A Gran Enciclopèdia Catalana. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

(53) Reproduït parcialment i comentat per QUINTANA, Josep Maria (1976): Menorca, segle XX. De la monarquia a la República. Moll, Palma de Mallorca, p. 17-20.

(53 bis) ESCANDELL, Bartolomé (1992): Baleares y América. Editorial Mapfre, Madrid, p. 341-342.

(54) MANERA, C.: Op. Cit. nota 3, p. 109.

(55) CIRER I COSTA, Joan Carles (1986): 1790-1820. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

(56) SERRA BUSQUETS, Sebastià (1989): L'emigració mallorquina: una perpectiva històrica. A les Migracions, Ajuntament de Palma, p. 37-47 i L'emigració de les Illes Balars a Amèrica. A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica". Palma, 1992, volum III, p. 9-46.

A nivell estatal, vegeu per exemple DIVERSOS AUTORS (1992): Historia general de la emigración española a Iberoamérica. Historia 16/Cedeal/Quinto Centenario, Madrid, 2 volums, SANCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás (compilador) (1988): Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930. Alianza Editorial, Madrid; i SANCHEZ ALONSO, Blanca (1990): Una nueva serie anual de la emigración española: 1882-1930. A "Revista de Historia Económica", Madrid, número 1, p. 133-170.

(57) Aquest creixement demogràfic era causat per la caiguda de les taxes de mortalitat. Vegeu SALVA, Pedro (1982): La dinámica de la población de las islas Baleares en el último tercio del siglo XIX (1878-1900). "Trabajos de Geografia", Palma, número 38, p. 88.

(58) Vegeu l'apartat 5.3. titulat "Qui eren els que s'incorporaven a l'exèrcit?"

(59) Sobre aquest tema vegeu FULLANA, Pere (1989): Clergues mallorquins emigrants a Amèrica a partir de la segona meitat del segle XIX. "Lluc", Ciutat de Mallorca, número 750, p. 16-18; i ROSSELLO LLITERAS, Joan (1992): Emigración-evangelización del clero diocesano de Mallorca en América (s XIX-XX). A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica".

Palma, volum III, p. 375-402.

(60) Així, es donava la paradoxa que mentre les Illes Balears exportaven alguns funcionaris cap a la resta de l'estat i, en concret, cap a les colònies, rebien al mateix temps una burocràcia composta majoritàriament per castellans. Vegeu per exemple les llistes de capitans generals, caps d'estat major i governadors civils apareguts als articles Capità General, Estat Major de la Capitania General de Balears i Govern Civil publicats a "La Gran Enciclopèdia de Mallorca" (en publicació des de 1988), Promomallorca, Palma.

(61) DIAZ Y PEREZ, Nicolás (1882): Dictámen sobre las causas y origen de la emigración en las provincias de Baleares y Canarias. Ministerio de Fomento, Madrid. Segons aquest autor el 1878 emigraren a les Antilles 84 mallorquins i 17 menorquins.

(62) Es l'únic emigrant illenc a Cuba esmentat en el tom primer de l'obra de LLABRES BERNAL, Juan (1958): Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XX. Sociedad Arqueológica Luliana, Palma, que abarca el període 1801-1820. Així mateix, aquest autor esmenta que trobaren la mort a l'Havana, on havien fet escala, el tinent de navili Mateu de Togores i Sanglada (1775-1817), el degà de la seu de Monterrey, Andreu Feliu

Togores i el seu germà, que també era clergue (1815), i el pilot de la carrera de les Indies, Antoni Llabrés (1818).

(63) GARCIA MARIN, Jesús (1992): Noticias recibidas por un erudito mallorquín desde La Habana (1828), Río (1837) y Montevideo (1839). A Congrés Intenacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica", Palma, volum III, p. 263-277.

(64) DURAN, Miquel (1981): Aspectos del XIX en Mallorca i Menorca. Imagen 70, Palma, p. 24.

(65) MORENO I FRAGINALS, Manuel R. (1990): Immigració, lleves i guerres colonials. El cas cubà: 1834-1878. A Terceres Jornades d'Estudis Catalano-Americans. Comissió Amèrica i Catalunya, 1992, Barcelona, p. 23-37.

(66) LLABRES, J.: Op. cit. nota 9, p. 252, 547 i 689; i tom V (1871-1880), p. 601 i 602.

(67) "Arxiu Històric del Regne de Mallorca". Delegación Provincial del Instituto Nacional de Estadística (1857-1976). Estadística de la emigración (1878-1881). Caixa 260.

(68) CALAFAT I VILA, Rosa M (1989): 100 anys d'emigració andritxola a Cuba. "Lluc", Ciutat de Mallorca, número 750, p. 7-11; Andritxols cap a Cuba. "El Mirall", Palma, número 11, (1987), p. 13-15; i Les pautes sòcio-econòmiques i l'inici de l'emigració: "Fer l'Havana" i Batabanó i la pesca d'esponja. Les tempestes, els ciclons i la mort a la memòria d'un poble. L'emigrant i la llengua. A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica". Palma, 1992, volum III, p. 151-165 i 167-185, respectivament.

(69) PEÑA, Pedro A.: Op. Cit. nota 33, p. 309.

(70) PITTALUGA, Elena (1992): Notas sobre la emigración mallorquina a América a mediados del siglo XIX. A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica". Palma, volum III, p. 343-355.

(71) CENTRO BALEAR (1908): Memoria. Imp. La Universal, Habana, p. 29 i 30.

(72) SOCIEDAD BALEAR DE BENEFICIENCIA (1886): Memoria. Imp. M. Ruiz, p. 8 i 9.
Aquest Centre Català s'havia fundat el 1881. Des de 1840 també funcionava a l'Havana la Societat de Beneficiència dels Naturals de Catalunya. Respecte a les

relacions entre catalans i balears a Cuba, també se sap que el 1881 el setmanari català editat a Cuba "La Atlántida" se subtitulava "Periodico semanal dedicado a los intereses de Cataluña, Aragón, Valencia y Baleares", i que el 1916 l'assistència sanitària del Centre Català es feia al Centre Balear. FEXAS MASSANES, Jordi (1992): Cuba: 150 anys d'associacionisme català. A "Revista de Catalunya", Barcelona, número 67, p. 99; i ROY, Joaquim (1988): Catalunya a Cuba, Barcino, Barcelona, p. 23.

(73) SOCIEDAD BALEAR DE BENEFICIENCIA (1886): Memoria. Imp. M. Ruiz, p, 12.

(74) Ibid., p. 15-17.

(75) Ibid., p, 21.

(76) SOCIEDAD BALEAR DE BENEFICIENCIA (1887): Memoria. P. Fernández, Habana.

(77) SOCIEDAD BALEAR DE BENEFICIENCIA (1891): Memoria. Litografía é imprenta La Habanera, Habana.

(78): FERNANDEZ, Alejandro (1992): Mutualismo y asociacionismo. A Historia general de la emigración española a Iberoamérica, volum II, p. 331-359.

(79) Segons les "Estadísticas de emigraciones é inmigraciones" que publicava la "Gaceta de Madrid". Vegeu l'Apèndix Documental apartat 11.2., titulat "L'emigració balear a Cuba i Puerto Rico" (1892-1900).

(80) Aquesta darrera dada coincideix amb la que ens dóna FAJARNES TUR, Enrique (1903): Emigración é inmigración de Balears. Hijos de Juan Colomar, Palma, p. 21.

(81) A excepció d'un home que surt de Ciutadella el setembre de 1893.

(82) Informació facilitada per Antoni J. Colom Cañellas.

(83) BARCELO I PONS, Bartomeu (1989): L'emigració a les Illes Balears. "Lluc", Ciutat de Mallorca, número 750, p. 5. Es basa en la "Estadística de Emigración e Inmigración de España 1891-1895".

(84) MULET, J.; PUJOL, J.; ROCA, J.; UMBERT, J.: Op. Cit. nota 16, p. 47. Es basen en "El Ancora" (Palma), 28 de març i 4 de maig de 1896. Les "Estadísticas de emigraciones é inmigraciones" de la "Gaceta de Madrid" no registren cap retornat en tot el període que va des de 1895 al 1900.

(85) POU, J.: Op. Cit. nota 41.

(86) Segons les esmentades "Estadísticas de emigraciones é inmigraciones".

(87) GONZALEZ, Antoni (1991): Esteban Pujol Andreu. Testigo de 106 años. "El Día 16 de Baleares" (Palma), 10 d'abril de 1991.

(88) LLABRES BERNAL, Juan (1971): Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tomo V (1871-1880). Sociedad Arqueológica Luliana, Palma de Mallorca, p. 536.

(89) "Indice de felicitaciones recibidas por cable" (manuscrit). Arxiu de la Fundació Antoni Maura (Madrid), lligall 335 a.

(90) POU, J. Op. Cit. nota 41 i SOCIEDAD BALEAR DE BENEFICIENCIA (1900, 1901): Memoria. Imp. y Pap. La Nacional, Habana.

(91) Sobre la participació dels catalans a favor de la independència de Cuba, vegeu CONANGLA Y FONTANILLES, José (1927): Paladines catalanes en defensa de los derechos y de la libertad de Cuba. A El progreso catalán en América, Santiago de Chile, tom IV, p. 81-84;

i VINYAMATA, Eduard (1991): Josep Miró i Argenter. De nacionalista català a heroi de la independència de Cuba. "Revista de Cata-lunya", Barcelona, número 52, p. 33-43. Vegeu també CABRERA DENIZ, Gregorio J. (1992): Catalanes en Cuba: un ideal político para la comunidad canaria. A IV Jornades d'Estudis Catalano-Americans. Comissió Catalunya i Amèrica, Barcelona, p. 175-180.

(92) "Diario Oficial del Ministerio de la Guerra", Madrid, 1897-1899.

(93) CIFRE DE LOUBRIEL, Estela (1975): La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos. Instituto de Cultura Puertorriqueño, San Juan.

(94) Ibid., p. 83. Vegeu també ENSENYAT I JULIA, Jaume (1992): Mallorquins a Puerto Rico. Comissió V Centenari Illes Balears, p. 28-30.

(95) Weyler retornà a Cuba el juliol de 1867. Sobre aquest general a Puerto Rico, vegeu SANTANER MARI, Joan (1985): General Weyler. Ajuntament de Palma, p. 20, i CIFRE, E.: Op. Cit. nota 86, p. 402. Sobre Ferran Cotoner Chacon vegeu la seva entrada a la "Gran Enciclopèdia de Mallorca" (1990) redactada per Domingo Jiménez Riutord.

(96) XAMENA FIOL, Pere (1974): El bisbe Puig. A Ferias y fiestas de San Agustín. Felanitx. Darrerament ha aparegut RIERA MONTSERRAT, Francesc (1991): El bisbe Puig de Puerto Rico. Comissió V Centenari Illes Balears.

(97) FIOL I TORNILA, Pere (1992): L'església mallorquina a Amèrica. Bisbat de Mallorca, p. 72.

(98) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 120.

(99) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 345, 362, 369 i 393.

(100) MAYOL, Esperanza (1976): Islas. Autobiografía. IMprenta Mossèn Alcover, Palma de Mallorca, p. 130.

(101) Ibid., p. 39 i 40.

(102) RIPOLL MARTINEZ, Antònia (1992): Alguns aspectes de l'emigració mallorquina a Puerto Rico. A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica", Palma, volum III, p. 357-371.

(103) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 328-407.

(104) Vegeu, respectivament, PICO, Fernando (1988): Historia general de Puerto Rico. El Huracán, Río Piedras, p. 181; i SONESSON, Birgit (1988): La emigración española a Puerto Rico. ¿Continuidad o irrupción bajo nueva soberanía?. A Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930. Alianza Editorial, Madrid, p. 301.

(105) RIPOLL, A. : Op. Cit. nota 102.

(106) Sobre els Blanes d'Artà la informació és sovint contradictòria. Vegeu CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 335; LLABRES, J.: Op. cit. nota 9, p. 310 i els articles Antoni Blanes Juan i Antoni Blanes Massanet a la "Gran Enciclopèdia de Mallorca", Promomallorca, Palma, 1989.

(107) RIPOLL, A.: Op. Cit. nota 102 i CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 350.

(108) DURAN, M.: Op. cit. nota 64, p. 21-24.

(109) CUBANO, A.: Op. Cit. nota 45, p. 98.

(110) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 390-391.

(111) SERRA, S. (1989): Op. Cit. nota 56, p. 42-44. Es basa en DIAZ HERNANDEZ, Luis Edgardo (1982): Castañer. Una

familia cafetera en Puerto Rico (1860-1930. Academia de Artes, historia y arqueología de Puerto Rico, Ponce.

(112) RIPOLL, A. : Op. Cit. nota 102 i CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 328-329.

(113) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 9, p. 486 i 524. Sobre Jacint Aquenza, vegeu CIRER COSTA, Felip (1992): L'emigració dels eivissencs a Amèrica; Antoni Guasch, Angel Palerm i Aquilí Tur. A Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica". Palma, volum III, p. 197-213.

(114) SONESSON, B.: Op. Cit. nota 104, p. 307.

(115) RIPOLL, A: Op. Cit. nota 102 bis, i SONESSON, B.: Op. Cit. nota 104, p. 314, respectivament.

(116) MAYOL, E.: Op. Cit. nota 100, p. 5.

(117) Ens tornam a referir a les "Estadísticas de emigraciones é inmigraciones", publicades a la "Gaceta de Madrid".

(118) Segons FAJARNES, E.: Op. Cit. nota 80, partiren cap a Puerto Rico trenta-cinc persones, repartides entre els següents ports:

- San Juan ..... 19 persones
- Ponce ..... 13 "

- Arecibo ..... 2 "
- Mayagüez ..... 1 "

(119) A BARCELO, B.: Op. Cit, nota 83, p. 5, es dóna la xifra de 646 emigrants a Puerto Rico en el període 1891-95. Vegeu també SERRA, S (1992): Op. Cit. nota 56, p. 17.

(120) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 370, 406 i 407.

(121) SONESSON, B.: Op. Cit. nota 104, p. 308.

(122) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, i ENSENYAT, J.: Op. Cit. nota 87, p. 31-36.

(123) MAYOL, E.: Op. Cit. nota 100, p. 125-136.

(124) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 9, p. 26, 44, 93, 173, 198, 286, 399, 446, 499 i 688, i Op. Cit, nota 88, p. 76, 164, 292 i 329; i "La Ultima Hora", 12 de juny de 1895.

(125) FIOL, P.: Op. Cit. nota 97 i CARMONA MORENO, Felix (1991): Agustinos de mallorca en ala evangelización del nuevo mundo. A "América y Mallorca", Ajuntament de Palma/Edicions Miramar, Palma, p. 79-93.

(126): BARCELO, B.: Op. Cit. nota 83, p. 5. Es basa en la "Estadística de Emigración e Inmigración de España". En

canvi, les "Estadísticas de Emigraciones e Inmigraciones" de la Gaceta de Madrid no registren cap emigrant cap a les Filipines. Com que l'emigració cap a les Filipines es devia fer a través del port de Barcelona la quantificació de l'emigració balear devia esser bastant difícil.

(127) El 1817 va morir a Mèxic el comandant Gabriel Ribes de Pina i Ordines d'Almedrà. Vegeu LLABRES, José (1991): Puntualizaciones locales del conflicto hispano-americano (1814-18) a través del "Diario Balear". A America y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XIX. Ediciones Miramar/Ajumtament de Palma, Palma de Mallorca, p. 183-195.

(128) LLABRES BERNAL, Juan (1962): Noticias y relaciones históricas de Mallorca siglo XIX tomo III (1841-1860). Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana, Palma de Mallorca, p. 905-939.

(129) POU, J.: Op. Cit. nota 9, p. 20.

(130) SANTANER, J.: Op. Cit. nota 95, p. 15-19.

(131) CIFRE, E.: Op. Cit. nota 93, p. 382, 388 i 399.

(132) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 363.

(133) ANTICH, J.L.; PANADES, G. (1970): Bibliografía del Dr. Enrique Fajarnés Tur (1858-1934). A I Congrés Internacional de la Medicina Catalana. Llibre d'Actes, Volum IV, Scientia, Barcelona.

(134) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 9, p. 378-383.

(135) Ibid., p. 626, 644, 702 i 749; i LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 79, 252, 313, 386, 394, 397, 437, 510,516, 579 i 666.

(136) Arxiu municipal de Selva.

(137) SANTANER, J.: Op. Cit. nota 95, p. 20-27 i ROMANO, Julio (1934): Weyler, el hombre de hierro. Espasa-Calpe, Madrid, p. 45-63.

(138) FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor (1969): Historia política de la España Contemporánea 1868-1885. Alianza ditorial, Madrid, p. 197 i 318-329; i LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 190.

(139) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 9,p. 626 i 627; i MULET, J.; PUJOL, J.; ROCA, J.; UMBERT, J.: Op. Cit. nota 16, p. 30 i 31.

(140) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 455.

(141) "El Juez de Paz" (Palma), 26 de febrer de 1869, número 20. ¡A Cuba!. Vegeu l'Apèndix Documental, apartat 11.3.1.

(142) Ibid., 20 de març de 1869, número 24. Cuatro palabras sobre la cuestión de Cuba. Vegeu l'Apèndix documental, apartat 11.3.1.

(143) Ibid., 13 de novembre de 1869, número 53. Más sobre Cuba. Vegeu l'Apèndix documental, apartat 11.3.1.

(144) MULET, J.; PUJOL, J.; ROCA, J.; UMBERT, J.: Op. Cit. nota 16, p. 32. Reprodueix un fragment del "Diario de Palma", del 24 de gener de 1869.

(145) Circular de la Diputació Provincial de les Illes Balears a l'Ajuntament de Selva. Arxiu municipal de Selva.

(146) Aquest militar havia estat capità general de Cuba entre el juny de 1869 i el desembre de 1870.

(147) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 139 i 150; ALENYAR, M.; BARCELO, B.; CARLOS, P.: Op. Cit. nota 18, p. 50; MULET, J.; PUJOL, J.; ROCA, J. i UMBERT, J.: Op. Cit. nota 16, p. 24-29; i PEÑARRUBIA, B.: Op. Cit. nota 31,

p. 60.

(148) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 9, p. 672, 730 i 797.

(149) LLABRES, J.: Op. Cit. nota 88, p. 121, 278, 285 i 357.

(150) Ibid., p. 476.

(151) Ibid., p. 572, 652, 653 i 659.